

Sal Santen

Roman

De B van Bemazzel

De Bezige Bij

Frank Lodeizen

Geen enkel stempel hielp je als jood door de oorlog heen, als je niet de B van Bemazzel (geluksvogel) op je persoonsbewijs had. Zo'n bemazzel was Sal Santen. Na het uitbreken van de oorlog wordt hij geconfronteerd met sexuele moeilijkheden waarvan hij het bestaan niet vermoedde. Zo komt hij in psychoanalyse, een karakteranalyse die zijn sporen op dit boek drukt. De ondergrond van *De B van Bemazzel* wordt evenwel gevormd door de worsteling die nodig was om in leven te blijven. De arrestatie van zijn ouders en zijn broer, en het tragisch lot van veel familieleden en vrienden begeleiden Sal Santen de hele oorlog door. Hij heeft er in vroegere verhalen al over geschreven, en die, met geheel nieuw materiaal en een hartstochtelijke inzet, tot een roman omgewerkt.

***De B van Bemazzel* is het derde deel van een cyclus, waarvan al verschenen zijn *Heden kijkdag* over de jaren twintig, en *Kinderdief* over de jaren dertig. Samen met zijn politieke bundel *Poste-restante Rood*, die over de jaren vijftig gaat, is nu een groot deel van het leven van Sal Santen in beeld gebracht.**

DE B VAN BEMAZZEL

BBLITERAIR

SAL SANTEN

Poste-restante Rood
I Sneevliet, rebel
II De rode burcht
III ¡Adiós compañeros!
Heden kijkdag
Kinderdief

DE BEZIGE BIJ

Sal Santen
DE B VAN BEMAZZEL
roman

1989
UITGEVERIJ DE BEZIGE BIJ
AMSTERDAM

Copyright © 1989 Sal Santen Amsterdam
Omslagfoto Cas Oorthuys
Omslagontwerp Rudo Hartman
Druk Tulp Zwolle
ISBN 90 234 3120 0 CIP
NUGI 300

*Voor Bep,
hand in hand*

‘Ich mußte ja ständig der Menschheit dringende Geschäfte besorgen und die Welt beglücken, und so fand ich die Nachricht vom Tode des Vaters in Berlin, als ich vom internationalen Kongreß in Paris zurückkam, wo ich mit Jaurès, Daszynski, Bebel und Gott weiß noch wem mich herumhieb, daß nur die Federn flogen, derweil konnte der alte Herr nicht länger warten, sagte sich auch wohl, es hätte doch keinen Zweck, mochte er noch so lange warten, da ich ja doch nie ‘Zeit hätte’ für ihn und für mich selbst – und er starb. Als ich von Paris zurückkam, war er schon seit einer Woche begraben. Jetzt wäre ich natürlich klüger, aber man wird ja meist klüger, wenn ’s zu spät ist.’

Rosa Luxemburg, aan Hans Diefenbach,
Breslau, 27 augustus 1917

PSYCHOANALYSE

Ik weet nu zeker, dat de bezetting tot mijn impotentie heeft geleid. Het geeft me een rampzalig gevoel, dat al mijn handelen doordringt.

Eerst schreef ik het toe aan de gevorderde zwangerschap van Bep, en lieten we het vrijen achterwege. Toen in oktober onze kleine meid werd geboren, dachten we dat het, na het herstel van Bep, wel beter zou gaan, maar nu hoef ik mezelf niets meer wijs te maken. Elke keer proberen Bep en ik of het nu beter gaat, dan breekt mij ineens het zweet uit, en is het mis. Niemand heeft er benul van, hoe afschuwelijk zo'n mislukking is.

Bep geeft de moed niet op, en raadt mij aan, er met een psychiater over te praten. Met welke? Vaak zijn het mensen met burgerlijke opvattingen, die je revolutionair-zijn als een ziekteverschijnsel beschouwen. Alsof de maatschappij zo gezond is...

Daarom ben ik naar dokter Van Bomas gegaan. Hij is een van de bekwaamste psychiaters, en ook links.

Je bent altijd bang dat zo'n man door je heen kan zien, maar dat is toch ook de bedoeling?

Zijn hoge, bijna vrouwelijke stem verbaast mij. Hij is klein van stuk, en het hoort ook wel een beetje bij hem. Eigenlijk vallen vooral zijn ogen mij op, die groot en helder zijn, en je doordringend aankijken.

Het is alsof ik in zijn blik word weerspiegeld, en ik kijk verlegen omlaag. Ineens ontdek ik dat er in de bovenpijp van mijn broek een scheur zit, en leg ik haastig mijn andere been erover. Nu buigt dokter Van Bomas zich over zijn bureau, vluchtig, als wil hij in een flits op-

nemen wat er precies aan de hand is. Hij stelt vragen over mijn leven, en mijn antwoorden worden steeds ingegeven door angst en schaamte. Die gevoelens hebben mijn hele leven begeleid. Als kind was ik al bang voor jood te worden uitgescholden, en ik schaamde mij er voortdurend voor besneden te zijn. Ik snapte niet waartoe het diende, en thuis durfde ik er niet over te praten. Zijn wij daarom anders dan anderen, vroeg ik mij af, is het een soort tatoeage die bij een bepaalde volksstam hoort.

Het is ketterij, zulke gedachten te hebben, al moedigt dokter Van Bomas mij aan mijn gedachten uit te spreken. Zou hij het mij niet kwalijk nemen dat ik zo kritisch sta tegenover het jood-zijn? Hij is zelf joods, en misschien vindt hij me wel een renegaat. Heel neutraal vraag ik hem wat de besnijdenis voor betekenis heeft. En als een dokter antwoordt hij, dat het lid erdoor beschermd wordt tegen een al te groot gevaar van infectie; ook komt bij de vrouwen van joodse mannen minder vaak baarmoederkanker voor. Bovendien blijft de zaaduitstorting wat langer uit, waardoor de kans op bevrediging van de vrouw groter is.

Maar hij is nieuwsgieriger naar mijn relatie met mijn schoonvader Henk Sneevliet, wil meer over mijn conflict met hem weten. In mijn politieke uiteenzetting is hij niet geïnteresseerd. Hoe zijn onze persoonlijke verhoudingen? Net als met mijn vader, moeilijk? Ik probeer hem duidelijk te maken dat het niet aan mij ligt, dat ze alle twee baasspelers zijn, maar hij antwoordt dat hij mij nogal onverdraagzaam vindt. Zonder het autoritaire gedrag van de meeste ouders te willen goedpraten. Al zou een psychiater zijn praktijk wel kunnen opgeven als daar een eind aan kwam...

Dokter Van Bomas acht in mijn geval een psycho-

analyse op haar plaats, een tijdrovende en langdurige behandeling. Zelf heeft hij een wachtlijst, maar hij zal er met een jonge medewerker, dokter De Widt, over spreken.

Dokter De Widt is vierentwintig jaar, een jaar jonger dan ik, en even oud als mijn broer Maurits. Hij heeft donker, kroezend haar, een litteken op zijn gezicht. Zijn ogen kijken droevig, en als ik hem vertel dat ik op mijn veertiende jaar mijn zusje heb verloren, antwoordt hij dat zijn vader is gestorven toen hijzelf vier jaar was.

Voordat hij een gesprek met mij begint, wil hij me lichamelijk onderzoeken. Nu moet ik me uitkleden, zonder dat ik erop heb gerekend. Ik schaam me dood. Mijn voeten zijn niet vies, maar ja, helemaal schoon zijn ze ook niet. Vier dagen geleden ben ik naar het badhuis geweest. Daarna heeft het afschuwelijk geregend, mijn sokken waren door en door nat, en de sporen ervan kun je tussen mijn tenen zien. Haastig probeer ik de zwarte vlekken met mijn wijsvinger weg te wrijven.

Let dokter De Widt er niet op, of heeft hij het niet gezien? Hij beklopt me als een gewone dokter, onderzoekt de reflexen van mijn knieën, kijkt in mijn oren en in mijn ogen, en dat is dat. Misschien wil ik thuis in kort bestek mijn levensverhaal opschrijven, vooral met bijzonderheden die ik me scherp herinner, en liefst niets weglaten, voegt hij eraan toe.

Vreemd wat me bij het opschrijven invalt. Ik ben op een christelijk bewaarschooltje geweest, waar ik bidden heb geleerd. Mijn joodse ooms hadden er zo'n lol in, dat ik een cent van ze kreeg als ik een gebedje opzei

over Here Jezus. Later was ik op het joodse schooltje (ik was de knapste van de klas, voeg ik er trots aan toe) en liet me ook daarvoor betalen. De busreis naar het schooltje werd vergoed door het schoolbestuur, omdat we helemaal in Tuindorp Oostzaan woonden, en het te ver was om te lopen naar de Laanweg. Maar ik ging stiekem toch lopen, zorgde altijd weggegooide buskaartjes in voorraad te hebben en wisselde die in tegen twee dubbeltjes: een dubbeltje heen, een dubbeltje terug. De helft van het geld gaf ik aan mijn vader, de andere helft hield ik zelf als zakgeld. Op die manier kreeg ik toch het zakgeld waar mijn vader in principe tegen was.

Waarvoor al die flauwe kul, vraag ik mij af, maar de dokter heeft mij gezegd dat ik niet moet censureren. En dus vertel ik dat ik de oliebollen kreeg, bestemd voor mijn broer Maurits, toen hij met een gebroken elleboog in het ziekenhuis lag. En dat ik de benen pen van mijn zusje in tweeën heb gebroken, toen zij zei dat ik daar niet sterk genoeg voor was, en ikzelf ook dacht dat ik het niet kon.

Laat ik niet vergeten op te schrijven dat zij is gestorven toen ze zestien, en ik veertien jaar oud was. En dat ik getrouwd ben met de dochter van Mien Sneevliet, de vrouw van de bekende revolutionair. Toen ik nog een kind was noemden ze me thuis de pestkop, omdat ik mijn broertje zo pestte. Dat dachten ze, want het was lang niet altijd met moedwil. Maar hij begon meteen te knokken, omdat hij zo driftig was.

Voor mijn moeder heb ik me als kind geschaamd, omdat ze zo'n gekke knot haar had. En voor mijn kleren, daar schaamde ik me ook voor. Bij Wilhelm Reich heb ik in *Der sexuelle Kampf der Jugend* gelezen, dat je sexuele moeilijkheden krijgt als je voor je twintigste

jaar nog geen geslachtsverkeer hebt gehad. Kan dat bij mij ook zo zijn? Of heeft het iets met de oorlog te maken?

Eigenlijk ben ik kantoorbediende, al vind ik het een rotvak, maar het kon niet anders toen ik van de HBS kwam. De driejarige HBS, dat moet ik er wel bij vertellen, anders denkt hij dat ik op de vijfjarige was. En nu werk ik in de schoenmakerij van mijn vader, net als mijn broer Maurits. Door de schuld van de oorlog.

De anamnese noemt dokter De Widt het verhaal dat ik heb opgeschreven. Hij heeft het aandachtig gelezen, en vraagt wat mij persoonlijk vooral interesseert. Op de lagere school kon ik heel goed opstellen maken, vertel ik, maar op de HBS ben ik dichtgeklapt als de schelp van een oester. En later? Hoe ging het later toen u van school kwam? Wel, ik schrijf gedichten voor de jeugdbeweging, voor een politiek cabaret, en die vinden ze heel goed. Van mijn broer Maurits heb ik zelfs als verjaarscadeau een boek gekregen waarin hij schrijft: Voor de auteur Sal. En doe ik daar niets meer aan? Nu zeker, in de oorlog. De gein is eraf.

Dokter De Widt begrijpt uit alles wat hij nu van mij weet, dat een karakteranalyse de meest toepasselijke behandeling voor mij is. Die is heel ingrijpend, en ik moet er veel geduld voor hebben. Heb ik ooit iets over psychoanalyse gelezen? Dat moet ik dan maar zo gauw mogelijk vergeten, want aan een uit het hoofd geleerd lesje tijdens de analyse hebben we niets. Al mijn invallen moet ik vertellen, en niets achterhouden.

Er blijft een moeilijk punt over. Het ziekenfonds betaalt de psychoanalyse niet. Het is een kostbare behandeling: elke dag een uur, vijf uur per week. Wat vraagt een medisch specialist niet, als hij een patiënt zo lang

moet behandelen? Normaal moet de analysant, de geanalyseerde, dat ook betalen als hij of zij over de middelen beschikt. Maar de analyticus wil toch ook enige mensen in analyse hebben voor wie hij zich persoonlijk interesseert, zelfs als ze maar weinig kunnen betalen. Sociaal georiënteerde psychoanalytici hebben, in navolging van Freud, twee minvermogende patiënten in analyse. Wel moet je betalen wat je kan. Daar heeft de dokter recht op, en bovendien: iets wat je voor niets krijgt wordt niet gewaardeerd.

En nu lig ik vijf dagen per week bijna een uur op de divan, met mijn ogen dicht, om mijn invallen te vertellen. Soms schiet mij niets te binnen, en zwijg ik, vijf, tien minuten achter elkaar. Dan legt de dokter zijn hand op mijn voorhoofd totdat er iets vaags komt opdagen dat geen enkel zinnig verband lijkt te houden met wat ik ervoor heb gezegd. Maar dokter De Widt wijst mij op de band tussen alles wat mij is ingevallen, een gedachtenketen met een gemeenschappelijke emotionele band. Het is altijd opnieuw een verrassing, blijkt een diepere betekenis te hebben die iets te maken heeft met mijn gevoelsproblemen.

Wat mij er duidelijk uit wordt: dat ik weer eens iets verdrongen heb dat te pijnlijk voor mij was. En steeds stel ik vast: wat is de neurose anders dan een vlucht voor de pijn die je niet kunt verdragen. Je draait eromheen als een blinde kat om de hete brij, maar ook dat is vaak te zwak uitgedrukt: als een kat om de gloeiende brij. Het is de gedachtenassociatie die je er een stapje dichtert naartoe brengt, en de ontdekking die je doet is vaak een grote verrassing voor jezelf. Dat zul je een ander nooit kunnen vertellen, iemand die niet in psychoanalyse is geweest zal nooit kunnen begrijpen wat de betekenis ervan is.

Soms gaat het om heel gewone dingen, die je plotse-
ling in een nieuw licht ziet. Uit mijn invallen blijkt dui-
delijk, dat ik altijd afgunstig ben geweest op mijn jonge-
re broer Maurits. Van vader en moeder moesten wij al-
les eerlijk delen. En nu stelt dokter De Widt mij de
vraag of mijn latere politieke houding daar niet door is
beïnvloed. Communist zijn betekent immers een
rechtvaardige verdeling van het maatschappelijk bezit,
gelijkheid voor iedereen. Is dat zo? En Lenin bij voor-
beeld? Is hij dan revolutionair geworden uit schuldge-
voelens tegenover zijn broer, die door de tsaar ter
dood veroordeeld is, werp ik tegen. Er was toch alle re-
den om tegen het tsarisme in opstand te komen? Dan
kun je alles wel tot zulke emoties terugbrengen. In zul-
ke tegenwerpingen ziet dokter De Widt een vorm van
weerstand tegen de analyse. De een valt in slaap als
weerstanden zich aankondigen, de ander begint een
scherpe discussie of zwijgt.

‘En u zwijgt nu’, vervolgt hij.

Waarom zwijg ik? Ik vertel hem dat ik voor de Vier-
de Internationale van Trotski ben, en dat Henk Snee-
vliet ertegen is. Dat was destijds niet zo, en daarom ben
ik toen met Sneevliet meegegaan. Hij heeft dat stand-
punt verraden. Verraden? vraagt dokter De Widt, zijn
dat geen grote woorden? En nu hebben wij allebei een
eigen groep, begrijpt hij. Henk Sneevliet heeft het Der-
de Front gevormd, met zijn illegale krant *Spartacus*. En
wij een eigen groepje van de Vierde Internationale.
Met welke krant? Weer zwijg ik, nu uit verlegenheid.
Nog kort geleden ben ik met mijn vriend Wil naar de
leiding in Rotterdam geweest om voor een eigen krant
te pleiten.

Het is de dokter allemaal niet erg duidelijk. Het eni-
ge wat hij uit mijn uitleg heeft begrepen, is Trotski's

standpunt van de permanente revolutie. Hij vindt het begrip ook van toepassing op de menselijke verhoudingen en de mens zelf. Als de mens niet voortdurend zou veranderen, niet zou kunnen veranderen, wat zou het vak van psychiater dan voor zin hebben?

BAREND LUTERAAN

Ik heb de dokter niet verteld, dat ons illegaal groepje in Amsterdam maar uit een handjevol mensen bestaat. Mijn oude vriend Wil is erbij, en nog een paar vroegere leden van de jeugdbeweging.

Nu heb ik voorgesteld met het groepje van Barend Luteraan te gaan samenwerken. Daar wordt nogal tegen gemopperd, want Luteraan is een eigenwijze kerel, die in de beweging nooit helemaal au sérieux is genomen.

Sinds de moord op Trotski denk ik anders over hem. Terwijl wij in gebreke bleven omdat we er de middelen niet voor hadden, heeft Luteraan een herdenkingsartikel aan Trotski gewijd. In een getypt artikel, dat hij in een aantal exemplaren heeft verspreid. Als ik aan onze nalatigheid denk, schaam ik me nog. Het is waar, zelf had ik ook een artikel geschreven, maar het bleef in mijn la liggen omdat niemand er iets mee kon doen.

In Rotterdam, waar de leiding van de groep van de Vierde Internationale zit, zijn ze helemaal ingeslapen. Ik heb erover gesproken, en het antwoord was dat ze vanwege de bezetting geen condoleancetelegram naar Mexico hadden kunnen sturen.

En nu heb ik de samenwerking met Barend Luteraan doorgedreven. Anders kunnen we er beter mee stoppen.

Helaas valt die samenwerking niet mee. Behalve eigenwijs is hij traag, heel traag, je vingers gaan jeuken als hij staat te praten. Woord voor woord vormt hij zijn

zinnen, er is geen speld tussen te krijgen, en je moet hem niet onderbreken. Weten we wel wie hij is? In 1916 heeft hij deelgenomen aan de internationale jeugdconferentie tegen de oorlog, in Kienthal. Hij heeft toen Lenin en Zinovjev gesproken. Ze hadden een brochure van Herman Gorter over het imperialisme en de wereldoorlog. 'Het was alsof ze goud in hun handen hadden', vertelt Luteraan, 'zo kostbaar vonden ze de brochure.'

Plotseling staat Barend Luteraan bij ons voor de deur in de Cornelis Springerstraat. Het is niet veilig bij hem in Oud-West, er is al enige keren gebombardeerd. Of hij zolang bij ons mag wonen. Ja, hij is een vreemde man. Als hij praat, houdt hij zijn neus met twee vingers vast. En hij heeft maar één nier. Toch heeft hij zich na de Russische Revolutie als vrijwilliger voor het Rode Leger gemeld, en is ook aanvaard op speciale afspraak van Lenin. Heeft hij ook gevochten? Nee, dat niet, want er kwamen de meningsverschillen tussen Lenin en Herman Gorter, en hij stond aan de kant van Gorter.

Twee weken is Luteraan bij ons in huis, en op de een of andere manier heb ik bewondering voor die ouwe.

Dan begint de irritatie, zoals hij vroeger ook steeds de mensen irriteerde in de partij van Henk Sneevliet. Het gebeurt vooral wanneer we bijeenkomsten hebben samen met zijn groep. Hij wil dat we elkaar ontmoeten op het Museumplein, op een paar banken met elkaar praten over de problemen, en elkaar voortdurend afwisselen. Het is een zenuwengedoe, en we besluiten het op die manier niet meer te doen. Dat ziet Luteraan ook. Daarom komen we de volgende keer bijeen in een bos in het Gooi. Zogenaamd als dagjesmensen. We discussiëren hevig, en als er mensen voorbijkomen

gaan we met onze ogen dicht liggen, of wij veranderen ineens van onderwerp, en gaan over de zwemwedstrijd praten als wij een mogelijke invasie van Hitler in Engeland bedoelen.

We weten er ons geen raad mee. We willen de samenwerking met hem niet verbreken, en we willen zo niet doorgaan.

Zo blijft het bizarre gedrag van Luteraan een bron van irritatie tussen Wil en mij. Hij vindt me een klootzak, die sentimentele gevoelens stelt boven onze veiligheid. En ik blijf van mening dat de oude man een waardig verleden heeft, en daarom ook het recht heeft verworven op zijn eigenaardigheden. Een oplossing zien we geen van beiden. Maar met Wil dient een breuk te worden vermeden, en zo laat ik, althans voorlopig, het contact met Luteraan schieten, door hem ervan te overtuigen dat de zomer inmiddels is verstreken, en dat het geen weer meer is om in de buitenlucht bijeenkomsten te houden. Bij al het wantrouwen dat zijn gedrag kenmerkt, schaam ik me wanneer hij mijn argumenten voor zoete koek slikt. Ik leg me er al te graag bij neer. 'Tot ziens', zeg ik vaag, en maak me uit de voeten.

Helemaal gelogen heb ik niet, want er kondigt zich een bar koude winter aan. Al te lang sta ik er trouwens niet bij stil, want andere problemen hebben me in hun greep. Heb ik er verstandig aan gedaan door tegenover vader vol te houden dat we ons als joden wel moesten melden om narisheid te voorkomen?

AANMELDINGSPLICHT

Vanaf 27 januari 1941 moeten alle joden, allemaal, heel, half, kwart, orthodox of vrijzinnig, en ongeacht hun godsdienst, zich laten registreren. Nalatigheid wordt beschouwd als een misdaad, die je op vijf jaar kan komen te staan.

Vader denkt er niet aan zich als stamvee te laten boeken. Wat hebben de nazi's er voor goeds mee voor? Sta je eenmaal opgeschreven, dan zit je in hun net, en niemand kan het meer ongedaan maken. Hoeveel spijt je er ook van mocht krijgen.

Dat is allemaal wel mooi, maar waarom heeft vader ons dan lid gemaakt van de Joodse Gemeente? Terwijl ik het woord lid uitspreek denk ik aan een ander lid, dat hij heeft laten besnijden. Sinds ik in analyse ben heb ik altijd zulke invallen, maar dat vertel ik vader niet.

'In elk geval staan we bij de Joodse Gemeente ingeschreven', voer ik aan, 'en daar zullen ze heus wel achter komen. Trouwens, bij de Burgerlijke Stand staan we ook vermeld als jood. Vader en moeder en Maurits tenminste, want ik heb me laten schrappen toen ik meerderjarig werd, en heb toen ook bedankt voor de Joodse Gemeente. Maar dat staat allemaal zwart op wit. Je speelt kiekeboe als je er je ogen voor sluit.

Dat laatste maakt vader driftig. Kiekeboe, zeg je? Jij speelt kiekeboe voor wat de nazi's met ons voorhebben. Jij hebt het altijd maar over je goeie Duitsers, en sluit je ogen voor de misdadigers die in Duitsland de macht hebben.

‘Wat gemeen om dat te zeggen’, werp ik tegen. ‘Wij zijn de eersten geweest die voor het gevaar van het nationaal-socialisme hebben gewaarschuwd.’

‘Ach, jij met je politiek. Meneer de revolutionair is bang om zich aan een verordening van de nazi’s te onttrekken.’

Maar als het erop aankomt zijn we allemaal bang, vader inbegrepen. En stuk voor stuk melden we ons.

FEBRUARISTAKING

Als in een spookfilm verschijnen bordjes voor de ramen van de cafés: Voor joden verboden. Het is alsof een val zich gaat sluiten zonder dat men er nog greep op heeft. Maar wij lachen erom. Niet naar een café of naar een hotel of naar een restaurant: wat kan het schelen? En wie solidair met de joden is, zegt: mij zien ze er ook niet meer.

Steeds brutaler worden de fascist. NSB'ers verschijnen in hun zwarte WA-uniformen in de Amsterdamse jodenbuurt om er te provoceren. Ook daar kan men zich tegen te weer stellen. Er worden knokploegen gevormd van joden en niet-joden om ze op de vlucht te jagen. Daarbij wordt de WA-man Koot doodgeslagen.

Die Koot is een familielid van iemand die we heel goed kennen, en die zelf aan de goeie kant staat. Dat is het gekke. Het zijn net luizen, de fascist, overal dringen ze door. Ook uit onze revolutionaire jeugdbeweging van voor de oorlog zijn twee leden fascist geworden. Een van hen heeft nota bene een joodse schoonzuster. Je vraagt je af wat zo'n knaap bezielt. Zou hij bang zijn geworden? De ander is uit Duitsland naar Nederland gekomen toen Hitler aan de macht kwam. Zou ook hij bang zijn geworden? Wat is het raadsel van mensen, die zich voor hun karretje laten spannen?

Op 13 februari wordt in de Diamantbeurs op het Weesperplein een vergadering belegd voor joden, waarin de vorming van een Joodse Raad wordt aangekondigd. Wat voor goeds hebben ze ermee voor?

Op 19 februari wordt een patrouille van de Grüne Polizei, die de ijssalon Koco in de Van Woustraat wil binnendringen, ontvangen met een bijtende vloeistof. De eigenaar van de salon is een Duitse emigrant, die ik van gezicht ken, vaak genoeg zijn we er een ijsje gaan kopen. Hij wordt gearresteerd. Met nauwelijks verborgen vreugde loop ik aan de overkant van de straat om de gesloten ijssalon te bewonderen en aan mijn minachting uiting te geven voor de Grüne Polizei die er patrouilleert.

Dan, op zaterdag 22 februari zitten we bij mij thuis in de Cornelis Springerstraat voor een bijeenkomst, en wachten op Ab Baruch, een lid van onze groep die maar niet komt opdagen. Later op de dag horen wij dat hij bij een razzia op het Waterlooplein met vierhonderd anderen is gearresteerd.

Ik word gewaarschuwd. De Grüne Polizei is op het adres van mijn ouders geweest met een lijst waar Maurits en ik op staan. Er was niemand thuis, en burens komen het vertellen. Maurits is bij een vriend slapen, en ook ik blijf vannacht niet thuis slapen. Ik probeer het bij een familielid in de buurt, maar zijn vrouw durft mij er niet te laten overnachten. Woedend verlaat ik het adres. Maar diezelfde nacht wordt de man gearresteerd, omdat hij lang geleden bestuurder is geweest van de revolutionaire vakbeweging, en overgebracht naar een kamp in Schoorl. Heb ik even geluk gehad. Maar Bep zegt: jij hebt altijd geluk. Juist als het lijkt alsof je pech hebt, zit er mazzel achter.

Beps moeder is bij ons, samen met Henk is ze in Amsterdam. Zij heeft *Spartacus*, hun illegale krant, van half februari bij ons achtergelaten, waarin ik de oproep lees: 'De schanddaden der fascistten moeten beantwoord worden met massastakingen.' Beps moeder is

vroeger getrouwd geweest met de landelijke secretaris van de Federatie van Overheidspersoneel, de vakbond die later is ingeschrompeld omdat Colijn het ambtenarenverbod invoerde voor revolutionairen. Van Bep hoor ik dat haar moeder de vroegere bestuurders ervan opzoekt, die nog bij de gemeente werken. Het is duidelijk: er wordt actie gevoerd om tot staking over te gaan tegen de jodenvervolging. Door het Derde Front van oom Henk en door de Communistische Partij.

Ik ga naar dokter De Widt voor de analyse. Daar wordt mij verteld dat ook hij op het Waterlooplein is gearresteerd. Hoe moet het nu verder? Kom morgen weer om deze tijd, er wordt alles aan gedaan om hem vrij te krijgen. Een vroegere patiënt van dokter Van Bomas is later NSB'er geworden. Het is een waanzinnige toestand, maar je kan geen onnodige scrupules hebben als de mogelijkheid bestaat iemand uit de potten van de nazi's los te krijgen. Het wordt in elk geval geprobeerd.

De volgende dag, 25 februari, lopen mensen op straat te hoop: er is een algemene staking uitgebroken tegen de jodenvervolging. Ik haast mij naar de schoenmakerij van vader om het hem te vertellen. Hij aarzelt geen ogenblik, zegt tegen Maurits en mij dat er vandaag niet wordt gewerkt, trekt zijn jas aan, en doet het houten luik voor de buitendeur van de winkel om aan te geven dat de zaak gesloten is.

Met Evert, een lid van onze groep, gaan wij langs bedrijven waar nog gewerkt wordt om te vertellen van de staking. En wij hollen en juichen mee met de menigte die zich door de stad beweegt.

Ik durf nog niet thuis te slapen, en ga 's avonds naar oom Piet en tante Riek in de Pastelstraat, het adres

waar Beps moeder altijd slaapt als zij in Amsterdam is. Daar tref ik Henk Sneevliet, Ab Menist en andere bestuurders van het Derde Front. Verlegen zeg ik ze goe-
dedag. Hoe vaak heb ik ze niet bekritiseerd, en hoe armzalig is de activiteit van onze eigen groep niet tegenover de hunne.

In *Spartacus* van begin maart lees ik: 'Het woord van het Derde Front is in de laatste weken op directe wijze tot de arbeiders gesproken. Parolen zijn uitgegeven.' En trots wordt eraan toegevoegd: 'Wij hebben tot taak, ons te beperken tot een zo beknopt mogelijk overzicht der gebeurtenissen. Onnodig te vermelden, dat dit zeer onvolledig zal zijn en ten dele ook moet zijn. Indien wij b.v. zouden vermelden hoe, waar en op welke wijze de actie is ontstaan, zouden extra-maatregelen voor de 'bacildragers van het verzet' wellicht niet uitblijven.'

Weer meld ik mij voor de psychoanalyse, om tot mijn grote blijdschap dokter De Widt te treffen. Zijn gezicht vertoont rode vlekken, maar hij is helemaal in orde. Toen hij door de Grüne Polizei werd aangehouden, heeft hij op de vraag of hij Jude was, met ja geantwoord. Hij begrijpt het nog steeds niet, en zou zijn leven lang geanalyseerd moeten worden om daarachter te komen. Maar hij wil er verder niet over spreken.

Ja, dokter De Widt is net zo goed in analyse als ik. In 'leeranalyse' noemt hij het, bij dokter Landauer, een beroemd Duits psychiater die naar Nederland is gevlucht toen Hitler aan de macht kwam.

De februaristaking heeft mij een heleboel geleerd. Het is mooi om je principieel voor de Vierde Internationale uit te spreken, maar wat koop je ervoor als je groep nauwelijks actief is?

Daarom besluiten Wil en ik, samen met een aantal

andere leden, en met Herman Peters uit Rotterdam, ons aan te sluiten bij het Derde Front van oom Henk. Ik vertel het aan de moeder van Bep. Nog geen week later komt Henk Sneevliet naar Amsterdam, speciaal om er met mij over te spreken. Hij was altijd blij met de stukjes die ik voor de *Nieuwe Fakkels* van de RSAP schreef, nu vraagt hij om mijn medewerking aan *Spartacus*. Een formele beslissing over onze aansluiting zal het bestuur moeten nemen. Daar horen we nog van.

ONBETROUWBAAR

De radio heeft het vanmorgen van de daken geschreeuwd: Hitler is met zijn troepen de Sovjet-Unie binnengevallen. Het tegennatuurlijke bondgenootschap tussen Hitler en Stalin heeft zijn logisch einde gevonden. Hoe verschrikkelijk de oorlog ook is, en welke de gevolgen van deze nieuwe fase ook zijn, ik voel mij opgelucht. Het is nu zeker dat Hitler de oorlog gaat verliezen, iets waarvan ik altijd overtuigd ben geweest, zij het zonder voldoende motivering.

In spanning wacht ik op Wil, die met mij naar de Pastelstraat zal gaan om daar met Sneevliet te spreken. Wil moet volgende week naar Frankrijk, waar hij als elektricien zal werken. Oom Henk weet ervan, en wil hem een brief meegeven voor Solano in Parijs, een revolutionaire Spanjaard die na de overwinning van Franco zijn land heeft moeten verlaten. En ik maak van de gelegenheid gebruik om nog eens met oom Henk te praten over onze aansluiting bij het Derde Front, want nog steeds hebben ze geen beslissing genomen.

Oom Henk heeft ongelijk gekregen met zijn opvatting, als zou het bondgenootschap tussen Hitler en Stalin een blijvend karakter hebben gehad. En ik zal hem dat zeggen. Bang ben ik niet meer voor hem, en ik begrijp zelfs niet dat ik vroeger voor hem heb lopen beven. Misschien heb ik mij, sinds ik niet meer aan de straffe discipline van zijn partij onderworpen ben, meer zelfstandig ontwikkeld. Het was ook waanzin, de discipline in de RSAP. 'Wij, de stalen voorhoede van de

revolutie', placht de partijbestuurder Langkemper in Amsterdam uit te roepen, en met vertrokken gezicht riep hij me tot de orde omdat ik een andere mening had over verschillende problemen. Een tijdje heeft hij in een Duitse gevangenis gezeten, en sinds hij weer vrij is, bemoeit hij zich nergens meer mee. Ja, je werd in de Amsterdamse partijafdeling wel gekneet tot je bruikbaar was, als bij de stalinisten leek het wel. Ik ben wel opstandig met al die vreemde gedachten. Misschien is het ook de invloed van de psychoanalyse, die mij voortdurend met mijn neus op mijn autoriteitsangsten duwt.

Bij het betreden van de huiskamer treffen Wil en ik oom Henk aan, met zijn oor aan de luidspreker. Door zijn gedrongen gestalte, de eeuwige haarlok langs zijn voorhoofd, werd hij vroeger wel spottend Napoleon genoemd. Trotski heeft hem wel gekritiseerd om zijn driftbuien, en hem geschreven dat hij eerst een nacht moest gaan slapen alvorens een beslissing te nemen.

'Wat vindt u van de Duitse inval in de Sovjet-Unie?' vraag ik onmiddellijk, maar op zijn beurt vraagt hij sarcastisch of Stalin deze nieuwe ontwikkeling misschien heeft gewild. Het initiatief is geheel van Hitler uitgegaan. En nu plukt deze al de vruchten van de misdaden van Stalin, want de Duitse legers rukken overal op. Hitler heeft Stalin volkomen overrompeld. En het Rode Leger, dat zijn voornaamste bevelhebbers heeft verloren in de waanzin van de Moskouse processen, is duidelijk onthoofd.

Dat ben ik met oom Henk eens, maar in het laatste nummer van *Spartacus* schreef hij nog dat Hitler en Stalin twee handen op één buik waren. Dan heeft Trotski het scherper gezien, toen hij schreef dat Hitler zich tegen de Sovjet-Unie zou keren, wanneer hij de le-

gers van de geallieerden in West-Europa zou hebben verslagen.

Ik had mij nog zo willen beheersen, en nu ben ik met Trotski op de proppen gekomen. De stalen jood noemde oom Henk hem vroeger, maar later kon hij zijn bloed wel drinken. En al is Trotski in 1940 door Stalin vermoord, hij kan nog steeds geen goeds van hem horen. Dat blijkt wel uit zijn driftige reactie. De trotskisten zullen Trotski wel weer als gedresseerde papegaaien napraten, zegt hij sarcastisch. Ze hebben nog nooit het zweet van een arbeider geroken, maar ze weten precies waar de belangen van het wereldproletariaat liggen. Met hoon overlaadt hij mij, en ik wou maar dat ik mijn bek had gehouden. Is dat de reden waarom ik niets meer hoor?

In *Spartacus* schrijft oom Henk nu, dat de Russische arbeiders en boeren als de sansculotten van de Russische Revolutie het Pruisische militarisme en Hitlers nationaal-socialisme zullen verpletteren, en daarna op revolutionaire wijze met Stalin en het stalinisme zullen afrekenen.

Oom Henk heeft zich gecorrigeerd, zeg ik verheugd tegen Bep, dat is toch een reden te meer om mijn aansluiting te aanvaarden? Maar als na enige maanden haar moeder bij ons komt, en mij geen uitsluitsel kan geven, ga ik opnieuw naar de Pastelstraat, waar oom Henk enige dagen is, om het hem te vragen. Hij antwoordt dat de groep mij geweigerd heeft, omdat ik niet betrouwbaar ben.

Niet betrouwbaar. De formulering verplettert mij. Ze verdenken mij ervan dat ik 'intredepolitiek' wil bedrijven om in het Derde Front propaganda te maken voor de Vierde Internationale. Zo wordt het geformu-

leerd in de mondelinge toelichting. Maar officieel luidt de afwijzing: *onbetrouwbaar*.

Blinde woede overvalt mij als oom Henk mij dit meedeelt, en ik antwoord hem dat hij naar de verdommenis kan lopen.

WERKVERSCHAFFING

‘Je moet je niet zo laten jennen’, raadt Bep me aan, als vader en Maurits mij weer eens in de tang hebben genomen.

‘Ze hebben een eenheidsfront gevormd, en daar kan ik niet tussen komen’, antwoord ik bitter. Het gevoel dat zij samen iets hebben waar ik buiten sta, wekt een verdriet bij me op dat me helemaal beheerst. Het is een oud zeer dat telkens weer de kop opsteekt. Uit de analyse begrijp ik dat het is begonnen toen vader failliet ging, we het huis uit moesten, en ik me ook buitengesloten voelde.

Maar dat is al zo lang geleden. Wat kan ik met die wetenschap beginnen? Dan, ineens, besluit ik niet langer bij vader in de schoenmakerij te blijven, en werklozensteun aan te vragen.

Een week later krijg ik een oproep voor de werkverschaffing, en de volgende maandag moet ik op een schuitje baggeren op het Twiske. Met een soort schepnet aan een lange stok sta je de prut van de bodem te scheppen, net zo lang tot het bootje vol is. Wie er bedreven in is, kan er wel twintig gulden per week mee verdienen, maar mij lukt het niet, mijn schouder is rauw van elke streek die erlangs glijdt. Ik benijd jongens die in een zeilbootje langs varen en schaam me voor mijn eigen kinnesinne.

Ik vraag herkeuring aan, voor minder zwaar werk. Met de psychoanalyse zal het nu wel moeilijker worden, want ik moet elke dag met de werkverschaffingstrein naar Hoogland, en niet altijd kan ik na het werk

bij dokter De Widt terecht. Maar de keuringsarts maakt er geen drukte over. Moet ik per se overdag naar de therapie, dan mag ik later op het werk komen. Een briefje stelt mij in staat op die dagen alleen met de trein te gaan.

In de volle coupé zitten ook twee Duitse soldaten, die het met elkaar hebben over het vastlopen van het Duitse offensief voor Moskou. 'Kannst verstehn', zegt de een, 'wenn es London gewesen wäre hätten wir es schon längst genommen.' Ook dat is niet zo. Duitsland heeft de luchtoorlog tegen Engeland verloren. Al die schepen die ze in beslag hebben genomen voor de invasie in Engeland, van rijnschuiten tot trawlers toe, liggen te verroesten. Maar hij wil er duidelijk mee zeggen dat de Duitse soldaten niet zo vechtlustig zijn nu het de Sovjet-Unie betreft.

Amersfoort, overstappen, een half uur wachten op het treintje naar Hoogland. In die tijd kun je het lopen. Onderweg kan ik naar kolen zoeken die van de tender zijn gevallen. Op het grindweggetje naar de spoorlijn staat een waarschuwingsbord, met een grote S erop geschilderd. Betekent het verboden toegang? Stel je voor dat de Grüne Polizei je aanhoudt, bewijs dan maar eens dat je naar je werk gaat, met de J op je persoonsbewijs die onlangs is aangebracht.

Voortmaken jongen, anders krijg je straks gedonder. Eerst had ik mazzel. Er was een werkbaas, die vroeger in de AJC is geweest, en bevriend was met Joop Flameling, een partijgenoot uit Amersfoort bij wie ik altijd kwam toen ik daar voor mijn nummer in dienst was. Die werkbaas had me uitgekozen voor de administratie, maar dat heeft niet lang geduurd. Er kwam een hoofdopzichter met een NSB-speldje, die naar mijn

persoonsbewijs vroeg, en sindsdien werk ik mee in de ploeg.

‘Wat heb jij gehamsterd?’ roept Aart, de putter, terwijl hij aan mijn volgepropte stukkenzakje voelt. ‘Antraciet’, antwoord ik, ‘op de spoorrails gevonden.’ Ik trek de lus van mijn stukkenzakje los, en houd Aart een brok antraciet voor.

‘En dat is antraciet? Steenslag is het, waardeloos.’

‘Wat is steenslag dan?’ vraag ik.

‘Afval uit de mijnen, dat wel eens tussen de kolen terecht komt.’

Aart is mijnwerker geweest, en als hij het niet weet, weet niemand het.

Aart en ik kunnen goed met elkaar opschieten. Hij is lid van de Communistische Partij, en zit zelfs in het illegale bestuur van het district Noord-Holland. Hij weet dat ik trotskist ben, maar dat kan hem geen bliksem schelen. Alleen gekken geloven de kletspraatjes over jullie, is zijn standpunt, en door hem ben ik goede maatjes met verschillende communisten in de werkverschaffing.

Het is een bont gezelschap waar ik in terecht ben gekomen. Er zijn arbeiders bij, zo simpel dat het lijkt alsof ze van de lagere-schoolbanken in de werkverschaffing zijn geplaatst. Ze zingen liedjes die ik allang vergeten was: een karretje langs de zandweg reed... en nog steeds ligt de voerman ter ruste. Of houdt de voerman de teugels. Een jonge kerel is orgeldraaijer geweest. Hij overtuigt me ervan dat het hard werken is, het sjouwen met een draaiorgel, en het draaien aan het wiel. Een ander geeft me een levensles: dat ik niet voor zijn voeten moet lopen als hij met een volle kruiwagen sjouwt. ‘Je mag iemand die werkt niet voor zijn voeten lopen’, houdt hij mij voor.

Soms verdwijnt de helft van de ploeg, want dan is er een clandestiene slachter, die een half schaap in een jutezak op zijn rug heeft hangen. Er zijn er verschillende die zwart kopen, hoe ze aan het geld komen mag de goeie god weten. Maar meestal zijn het zelf scharrelaars, die in bonnen handelen, of in pakjes sigaretten.

En we discussiëren tegen de klippen op. Over het verloop van de oorlog, en vooral over de afloop. Hitler gaat de oorlog verliezen, daar is iedereen het over eens, maar ik houd vol dat er aan het eind van de oorlog revolutie in Duitsland zal komen, de proletarische revolutie die we allemaal willen, die door het fascisme een halt is toegeroepen, maar die het laatste woord zal hebben.

Een jodenjongen, die bij mij in de buurt woont, lacht erom. Hij is een reus van een kerel, verricht het zwaarste werk zonder inspanning, en is diamantslijper van beroep. Hij is een echte sociaal-democraat, en vindt dat ik als jehode stapelmesjogge ben om me zo te sap-pel te maken voor de arbeiders.

Ik heb lol als Aart met de ploegbaas discussieert over de hoeveelheid werk die we hebben verzet. Het aantal kubieke meters zand dat de een heeft gemeten, en dat de ander narekent, verschilt aanmerkelijk. Het scheelt ook in je loon. Want of je aan het eind van de week met achttien gulden of met twintig gulden naar huis gaat, dat is geen peuleschilletje. Maar hoe het ook loopt, elke keer opnieuw slaagt Aart erin de ploegbaas te belazeren, met een virtuositeit die me aan een goochelaar doet denken.

Ik lig op de divan bij dokter De Widt, zwijg omdat ik bang ben dat hij me een kakker zal vinden, en vertel dan dat er iemand bij ons aan de deur is geweest, die

naar Henk Sneevliet heeft gevraagd. Bep was alleen thuis, en de man beweerde dat hij van de Burgerlijke Stand kwam. Ze maakte hem wijs dat ze Sneevliet helemaal niet kende, dat haar moeder er met hem vandoor is gegaan en dat zij daarna bij haar vader is blijven wonen. De man wist kennelijk niet dat ze bij oom Henk en tante Mien op de Overtoom heeft gewoond. Hij scheen haar te geloven, en is zonder verdere boodschap vertrokken.

Daar zou je uit opmaken dat hij niet van de Burgerlijke Stand kwam, vindt dokter De Widt. Het blijft uitkijken geblazen. En nu dit punt toch ter sprake komt, moet hij iets vervelends met mij bespreken. Ik begrijp natuurlijk dat hij mijn analyse voortdurend doorneemt met dokter Van Bomas. Samen zijn ze van mening dat ik in de huidige fase van de behandeling niet kan doorgaan met mijn illegale werk.

Hoe moet ik dit waarmaken tegenover mijn vrienden, bij wie ik zelf altijd de noodzaak van het illegale werk heb bepleit? Zonder aarzelen sta ik op van de divan, en zeg tegen dokter De Widt dat ik niet langer geanalyseerd wil worden. Dan nemen jullie maar een andere jood voor mij, wil ik zeggen. Het zijn woorden die vader altijd gebruikt als hij iets per se niet wil doen. Maar ik zwijg en loop naar de deur.

Dokter De Widt dringt er bij mij op aan even te wachten, en vooral naar hem te luisteren. Het betreft niet alleen mij, maar ook andere illegale werkers in analyse. Er zijn duizend aanwijzingen dat ze in de gaten worden gehouden, en de beslissing is na ernstig beraad genomen. Bovendien is mijn individuele analyse in een stadium gekomen waardoor het onmogelijk is verder te gaan als ik ter wille van het illegale werk bepaalde dingen verzwijg. Allerlei weerstanden, en ik

weet nu langzamerhand wel hoe taai weerstanden zijn, gaan zich verschuilen achter het taboe van de illegaliteit. Dit mag ik niet zeggen, dat mag ik niet zeggen, en het onbewuste maakt er dankbaar gebruik van om zich erachter te verschansen.

Maar ik geef mij niet gewonnen. Mijn conflict met oom Henk, wat was het anders dan komedie als ik hieraan toegeef? Nee, ik doe het niet, mijn besluit staat vast.

‘Wacht daar nog even mee’, dringt dokter De Widt bij mij aan. ‘Ga mee naar dokter Van Bomas, dan kunt u het met hem bespreken.’

Nu zitten we met zijn drieën in diens kamer, en legt dokter De Widt hem de situatie voor. Wanneer dokter Van Bomas naar mijn standpunt vraagt, antwoord ik dat ik niet in analyse ben gegaan om me aan het illegale werk te onttrekken, welke de risico's ook mogen zijn.

Dokter Van Bomas antwoordt dat de beslissing is genomen in overleg met professor Landauer, die zelf een overtuigd revolutionair socialist is geweest, en in Duitsland menig risico heeft gelopen. Het is de situatie zelf die een dergelijke maatregel noodzakelijk maakt. Natuurlijk moet men er ook als analyticus respect voor hebben als iemand bereid is voor een goede zaak zijn leven te riskeren. Dat zou ik zelf ook doen, voegt hij eraan toe.

Zijn woorden maken me wantrouwig. Waarom dan die maatregel? En voor hoelang? Gedurende de gehele behandeling? Op die vraag geeft dokter Van Bomas geen rechtstreeks antwoord, maar hij zegt duidelijk: ‘Beter negentieneneenhalf jaar een gezonde revolutionair, dan twintig jaar een neurotische.

Bep vindt dat ik met de behandeling moet doorgaan. Het illegale werk betekent niet veel op het ogenblik.

Oom Henk heeft je geweigerd, zegt ze. De samenwerking met de Rotterdamse groep is een sof geworden. Daarentegen heb ik door de analyse meer zelfrespect gekregen. Ik durf nee te zeggen tegen mijn vader, en laat me niet meer te pas en te onpas jennen. De impotentie is bezig te verdwijnen. De behandeling is een zegen voor ons allemaal, houdt ze me voor. Natuurlijk mag ik mijn overtuiging niet in de steek laten, maar ze heeft begrepen dat het een tijdelijke maatregel is. Probeer het toch, dringt ze bij mij aan, en zo besluit ik door te gaan met de psychoanalyse.

Intussen breidt de oorlog zich uit. Op 7 december 1941 vallen Japanse vliegtuigen de Amerikaanse vlootbasis Pearl Harbor onverwachts aan. En op 8 december verklaren niet alleen de Verenigde Staten, maar ook Nederland de oorlog aan Japan. Het is op de dag dat Maurits vijftientig is geworden. Een kwart eeuw geleden werd hij mijn broertje.

DIEVER

Op Hoogland ligt het werk volkomen plat. Het is de koudste winter sinds mensenheugenis. Zesentwintig graden Celsius onder nul. Siberische temperaturen, en in de Sovjet-Unie is het nog veel kouder. De Duitse legers zijn er vastgelopen, voor Moskou, voor Leningrad, de Duitse soldaten verrekken er in de loopgraven, en ook wie niet in Onze Lieve Heer gelooft dankt de goeie god voor dit hemels geschenk.

Minder dankbaar ben ik voor een oproep, die ik op 10 januari heb ontvangen om naar een joods werkverschaffingskamp in Diever te gaan. Bep, de kleine meid, ik, met zijn drietjes staan we te huiveren op het open Weesperpoortstation, waar de oostenwind doorheen waait, tot op je botten.

Sommige mannen huilen wanneer zij afscheid nemen van hun vrouw, maar ik houd mij flink tegenover Bep. 'Maak je geen zorg', verzeker ik haar, 'eerstdaags zien jullie me weer thuis.' Ik heb immers een attest van dokter De Widt bij me, die aandringt op afkeuring, omdat zelfmoord anders niet denkbeeldig is. Het lijkt hem de verstandigste formulering om mij weer in Amsterdam te krijgen.

Hoezeer ik het joods milieu ben ontgroeid, ontdek ik in de coupé. Jiddische uitdrukkingen ontgaan mij, en geen van de mannen is mij bij benadering bekend. Het gezegde dat alle joden familie van elkaar zijn, lijkt nergens meer op, totdat een magere man met een scherp gezicht van omstreeks vijftig jaar zich voorstelt als Simon de Wolf, en een aangetrouwde neef van mijn

moeder blijkt te zijn. Hij zegt er helemaal niet trots op te zijn dat hij een jehoe is. Verschrikte ogen, stilte alsof hij een vervloeking heeft uitgesproken.

Zo komen wij als een massa bijeengedreven eenlingen in een houten barak in Diever aan, waar de brandende kachel niet belet dat er ijs op de binnenmuren staat. Ook in de slaapzaaltjes, waar ieder van ons zijn bed krijgt aangewezen. Het lot brengt mij er samen met Simon de Wolf, en met een andere verre bekende, Guus Leeuwenstein, een broer van een meisje met wie ik in de vakbondsjeugdbeweging ben geweest. Ook hij heeft een doktersattest bij zich, omdat hij met zijn slechte ogen niet deugt voor het werk. Bram Zuurkool, een derde, lijdt aan vallende ziekte. Met zijn gezette postuur, zijn brede kaken, maakt hij een solide indruk, maar ineens is hij van de kaart. Schuimbekkend ligt hij op de grond, zijn lichaam kronkelt als van iemand die zich geen raad weet van de pijn, het wit van zijn ogen overheerst zijn verkrampde blik. Een vijfde zaalgenoot, Leo Groenestein, is omstreeks dertig jaar oud. Hij heeft een stramme, gespierde gestalte als van een atleet, is zo blond als een goj, en gaat er prat op dat hij beroepsmilitair is geweest bij de marine, adjudant van de officier van gezondheid.

De volgende dag al geven wij vol verwachting onze doktersattesten aan de kamparts, die ons moet keuren. Hij heeft evenwel, anders dan het geval is in de normale werkverschaffingskampen, niet de bevoegdheid om ons af te keuren en naar huis te sturen. Hij zal wel zien. Voorlopig moeten wij deelnemen aan het werk dat iedereen is opgelegd. Mij spreekt hij geruststellend toe, alsof hij mij wil beschermen tegen bepaalde spanningen. Dat dokter De Widt het attest dat ik de kamparts heb overhandigd in een gesloten envelop, eerst

met mij heeft besproken, is hem uiteraard niet bekend.

Onze werkzaamheden bestaan uit sneeuwruimen in de wijde omgeving. De sneeuw ligt overal meters opgewaaid, zoals niemand van ons ooit eerder heeft aanschouwd. De paden die wij erdoorheen graven lijken op loopgraven in een stuk niemandsland. Al na twee dagen heb ik een paar bevroren vingertoppen, die kleurloos en zonder gevoel aan mijn handen zitten.

's Avonds klappertanden wij in onze bedden, en vertellen elkaar het laatste nieuws uit de brieven van thuis.

Lang duurt de winter, en wanneer de paksneeuw verdwenen is, ligt er nog een laag ijs over het land, dat elk grondwerk, en wij zijn immers naar het kamp gestuurd om grondwerk te verrichten, onmogelijk maakt. Gelukkig is de kampbeheerder een geschikte man, die ons het leven niet zuur wil maken, en ons zoveel mogelijk vrij laat. Willen wij het kamp verlaten, wat formeel niet mag, dan doet hij een oogje dicht.

Zo zwerven Guus Leeuwenstein en ik langs de grens van Drente en Friesland, en bespreken tot in details de mogelijkheid om in geval van nood te vluchten. Aan de overkant, in het Friese Oud-Appelscha, bevindt zich de vrije jeugdherberg van Piet van Praag. Ik heb hem zo'n tien jaar geleden leren kennen als lid van de Onafhankelijke Socialistische Partij. Hij beheerde toen in het Noordhollandse Laren een soortgelijke jeugdherberg. Met de jeugdbeweging belegden wij er weekends. Jaques de Kadt, een partijleider, heeft er eens voor ons gesproken nadat hij uit de gevangenis was ontslagen, waartoe hij wegens opruiing was veroordeeld. Hij was de radicaalste van al onze leiders, en niemand had er een flauw vermoeden van dat hij de kuierlatten zou nemen. Sjakie Narrisjkat werd hij daar-

na in Amsterdam genoemd. Internationale bekendheid verwierf de jeugdherberg van Piet van Praag toen er in 1934 bij hem een internationale conferentie van jonge revolutionairen plaatsvond, waar de politie op last van de minister een overval deed omdat men zich als buitenlander in Nederland niet met politiek mocht bemoeien. Vier jonge Duitsers zijn toen aan Hitler uitgeleverd.

En natuurlijk kent Piet van Praag mij nog, al heb ik het eens met hem aan de stok gehad toen ik 's nachts in een baldadige bui met kussens had gesmeten, uitgelaaten als ik was omdat ik verliefd was geworden op een Duits meisje, een emigrante die zich bij ons had aangesloten. Woedend kwam hij op onze slaapzaal, omdat wij de anderen wakker hielden. Of hij zich dit nog herinnert of niet, hij is blij dat hij een oude bekende uit het verre Noord-Holland ontmoet.

Als Guus en ik teruggaan naar het werkkamp, praten wij honderd uit, niet over de oorlog, niet over ons werk in het dagelijks leven, niet over boeken die ons allebei interesseren, maar over het sexuele vraagstuk dat onze gedachten steeds meer gaat beheersen. Guus heeft het over de leeftijd waarop hij alle vrouwen van de wereld wel op zijn pik wilde steken, en ik ben jaloers op hem, op zijn potentie, op zijn succes bij de vrouwen.

Wij worstelen allemaal met onze gedwongen onthouding, en ineens wordt bekend dat er schaamluis in het kamp is geconstateerd. Stuk voor stuk moeten wij bij de dokter komen, en door een vergrootglas, bijge-licht door een zaklantaarn, wordt het schaamhaar van ieder van ons bestudeerd. De boosdoener is een horlogemaker uit Amsterdam, die in zijn vrije uren boerderijen in de omgeving heeft bezocht op zoek naar oude

uurwerken, en zo terecht is gekomen in de bedstee van een boerenweduwe, die wijd en zijd bekend blijkt te staan als temeier.

De man, een onooglijk kereltje, trekt zich niets aan van de hatelijkheden en geintjes aan zijn adres. Te oordelen naar zijn onafscheidelijke glimlach heeft hij er veel lol aan beleefd. Er wordt natuurlijk lang en breed over gesproken. Ook op onze slaapzaal. Voor Leo Groenestein biedt het de mogelijkheid ons deelgenoot te maken van zijn ervaringen als hospik bij de marine. Hij heeft immers de officier van gezondheid moeten bijstaan in de vele keren dat een marinier een druiper bleek te hebben opgelopen. Daar wist de dokter wel raad mee. Behalve het voorgeschreven medicijn kreeg de patiënt een bruine vloeistof op zijn lul gesmeerd dat er niet kon worden af gewassen en maandenlang bleef zitten. Leo moest daarvoor zorgen. De dokter gaf hem een wenk, een knipoog, en dan kwam de kwast te voorschijn die een langdurige onthouding waarborgde.

Nu is het Simon de Wolf die op de proppen komt met zijn stokpaardje: de besnijdenis. 'Ik moet ervan kotsen', merkt hij verbitterd op, 'mijn vader moest me zo nodig laten besnijden, iedereen moest zo nodig kunnen zien dat ik een jood ben.'

'Het is ook voor de hygiëne', onderbreekt Bram Zuurkool hem. 'Wij zijn veel minder gevoelig voor infecties. Dat is wetenschappelijk bewezen.'

'Tel uit je winst', zegt Simon de Wolf schamper. 'Alle mensen lopen dergelijke risico's, maar wij moeten zo nodig het uitverkoren volk spelen, zodat wij gebrandmerkt zijn voor de hele wereld. De besnijdenis is het dynamiet van de hele antisemitische hysterie. Alle castatieangsten worden erop uitgeleefd. Het simpele velletje dat eraf wordt gehaald, leeft in de onbewuste fan-

tasieën van de gojim een eigen leven, en groeit uit tot een lul zonder kop.'

'Antisemiet', schreeuwt Bram nu, maar Simon de Wolf zegt woedend dat hij zich de mond niet laat snoeren. 'Het is gemeen me antisemiet te noemen omdat ik de waarheid zeg. Die hele jodenkwestie zou smelten als sneeuw voor de zon als we ons niet lieten besnijden. Dan zijn we net zulke mensen als de anderen. Met donker haar, oké, desnoods met een kromme neus. Maar wie trekt zich daar iets van aan?'

Hij heeft zijn woorden nog niet uitgesproken of Bram Zuurkool krijgt een toeval. Draaiend ligt hij om zich heen te trappen, het schuim op zijn lippen.

GEKKENHUIS

In Nederland zijn de Neurenberger wetten op 27 maart ingevoerd, en is ook hier het gekkenhuis pas goed begonnen. Huwelijk en geslachtsverkeer tussen joden en niet-joden zijn voortaan verboden, en ik vraag me af in hoeverre de al bestaande gemengde huwelijken daar ook bij worden betrokken. Nergens ben je meer zeker van. Maar godzijdank: Bep en ik zijn bijtijds met elkaar getrouwd. Dat kunnen ze ons niet meer afnemen.

Terwijl ik dit alles door mij heen laat gaan, word ik opgeschrikt door een veldwachter, die vraagt of ik Santen ben, en op mijn bevestigend antwoord zegt, dat ik met hem mee moet. De schrik slaat me om het hart. Zou het verband houden met oom Henk? Als ik hem vraag wat de reden is van die flauwekul, antwoordt hij, dat hij Bram Zuurkool en mij naar Port Natal in Assen moet brengen, waar we wel verder zullen horen wat er gaat gebeuren. Hij heeft gehoord dat we geen moeilijke gevallen zijn en de dokter vindt het niet nodig dat hij ons met geweld overbrengt. Dan moeten we wel meewerken.

Port Natal blijkt een christelijke inrichting voor geesteszieken te zijn. Als wij afgeleverd zijn, wordt de deur zorgvuldig achter ons gesloten. Het is het begin van een zwerftocht door vele gangen, met deuren die op slot zijn. Steeds weer haalt de begeleidende verpleegster haar sleutelbos uit haar witte jas om ons verder te loodsen.

Zo zitten Bram Zuurkool en ik nu opgesloten tussen

de lichtere gevallen, zoals ons wordt verzekerd. Een man van omstreeks vijfentwintig jaar loopt gejaagd door de zaal, komt naar mij toe, bekijkt me van top tot teen, en haast zich weer weg. Als ik een gesprek met hem begin geeft hij een normaal, zinnig antwoord, en zolang ik met hem praat is er niets aan de hand. Bram roept me evenwel, en nu ik de man verlaat begint hij zijn rondgang door de zaal opnieuw, prevelt onverstaanbare woorden, kijkt angstig om zich heen.

Een jongen van ongeveer achttien jaar maakt loeiende geluiden, als van een koe, en wordt met kreten van afschuw toegeschreeuwd, omdat hij met zijn pik gaat spelen. Steeds opnieuw wil hij het spelletje herhalen, en steeds krijgt hij een trap in zijn rug, of een tik op zijn handen.

Langs het raam, buiten het gebouw, loopt een viertal vrouwen voor een karretje. Zij zijn aan een leidsel gebonden dat het voertuigje moet voorttrekken, en ze lopen gebogen alsof het een zwaar karwei is.

Twee mannen zijn aan het biljarten op een Russisch biljartje en krijgen ruzie met elkaar omdat een van hen de ballen steeds wegpakt. Tot in het oneindige.

Weer komt iemand me bekijken, nu een jongen van een jaar of twintig. Hij zegt een gebed op, noemt Jezus zijn verlosser, en vraagt of ik kom bonen doppen, in de hoek van de zaal, waar ook anderen bezig zijn met slierten gedroogde doperwten nog aan de plant.

Ik schrik als een van hen met zijn nagels over zijn gezicht krabt, als iemand die wanhopig is.

Dan komt een verpleger naar Bram Zuurkool toe om hem luminal te geven dat hem tegen een toeval moet beschermen. En wat gaat er met mij gebeuren? Ik moet bij de directrice komen, vertelt hij, ze wil met mij over mijn geval praten.

Zij is een opmerkelijk knappe vrouw van omstreeks veertig jaar, omringd door een aantal artsen die aanwezig zullen zijn bij het gesprek tussen de psychiater en mij. Haar eerste vragen hebben betrekking op zelfmoord, zij wil weten wat voor poging ik daartoe heb gedaan. Maar zo goed liegen kan ik niet, het valt me al moeilijk genoeg om vol te houden dat ik met dergelijke plannen heb rondgelopen, en nu vraagt zij naar de aard van de behandeling.

‘Psychoanalyse’, antwoord ik, en ze kijkt mij verrast aan.

‘Hoe lang nu?’ vraagt ze.

Ik reken het voor mezelf uit. Ruim een jaar.

Met een zo langdurige analyse is ze het volstrekt oneens. Na een half jaar gooit zij een patiënt uit de analyse, anders worden ze veel te kwetsbaar en afhankelijk. De Widt is mijn analyticus? Ze kent hem niet. Is hij de medewerker van dokter Van Bomas?

De gestichtspychiater veert op. Met Van Bomas heeft zij samen gestudeerd in Leiden. Hoe is het nu met hem? Al haar vragen betreffen hem. Anderhalf uur lang. In die tijd fantaseer ik over een analyse bij een vrouw die zo aantrekkelijk is, maar vooral: bij een vrouw. Tegenover dokter De Widt schaam ik me al vaak over mijn invallen, die keer bij voorbeeld dat ik heb geonaneerd toen mijn moeder een plas deed en de wc-deur liet openstaan. Zoiets kun je toch niet aan een vrouw vertellen?

Wanneer ik weer in de gang sta, lopen verpleegsters haastig weg. Een patiënt al die tijd bij de directrice, zoiets hebben ze nooit eerder beleefd.

De dag erna moet ik weer bij haar komen. Ze heeft het geval van Bram en mij met haar collega's besproken. Het is duidelijk dat wij in Port Natal niet op onze

plaats zijn. Het moeilijke is, dat ze ons niet terug mag sturen naar Amsterdam. Maar ze zal er haar best voor doen, en in afwachting van een beslissing mogen Bram en ik zolang ook buiten de inrichting. Er is hier een joodse gemeenschap, waar we de vrijdagavond kunnen vieren. En ze verwacht een telefoontje van burgemeester Voûte uit Amsterdam, over de vraag of we toch naar Amsterdam mogen.

HENK SNEEVLIET

De vreugde over mijn thuiskomst uit Drente wordt gedempt door de ontzetting over de arrestatie van Henk Sneevliet en Beps moeder. Op 6 maart heeft de Sicherheitsdienst toegeslagen.

Zoals al het tragische schijnt te worden uitgelokt door blind toeval, zo is het ook hier gegaan. Een lid van de groep van oom Henk, die bezorger was van *Het Volk*, heeft bij een abonnee, van wie hij vermoedde dat hij goed was, tegelijk een nummer van het illegale *Spartacus* in de brievenbus gestopt. Zulke dingen gebeuren. Bij ons heeft Jef Last eens een illegaal nummer van *De Vonk* in de bus willen doen. Bep zag hem in de voortuin lopen, en herkende hem onmiddellijk. Wij hoorden de klep van de bus, toen ging hij weer weg. Ik ging meteen kijken, maar er zat niets in. Een uurtje later klopte de bovenbuurman bij ons aan om te vertellen dat hij een krantje had gevonden, dat waarschijnlijk voor ons bedoeld was.

In Haarlem is het misgegaan. *Spartacus* was terechtgekomen in de bus van een verrader, en zo is de ellende begonnen. Bep werd na de eerste arrestatie gewaarschuwd, en heeft gedaan wat zij kon. Zij heeft de Bartens in Sint Pancras als de bliksem gealarmeerd, waarna oom Henk en haar moeder meteen zijn gevlucht. Eerst naar de zuster van oom Henk in Vught, met de bedoeling uit te wijken naar België. In Roosendaal konden ze tijdelijk onderduiken bij een douanebeambte, de zwager van een medebestuurder van *Spartacus*. Daar heeft de SD een kind bedreigd als er niet

werd meegewerkt, en zo is de val dichtgeslagen, nadat er al in het hele land arrestaties waren verricht. Bep is nog naar Vught geweest. De Sicherheitsdienst heeft daar ook naar mij gevraagd, en kreeg te horen dat ik in een jodenkamp zat, wat ze schijnt te hebben bevredigd.

Ik, met mijn kronkelredeneringen, vraag mij af of oom Henk niet onbewust de dood heeft gezocht, gepijnigd door schuldgevoelens die de zelfmoord van zijn twee jongens, nu al weer jaren geleden, bij hem heeft opgeroepen. Schuldgevoelens? Je loopt zelf met schuldgevoelens rond, verwijt ik mezelf, want de laatste keer dat ik oom Henk ontmoette heb ik hem staan uitschelden.

Zo schijnt, in mijn relatie tot oom Henk, alles in tegenstellingen te moeten verlopen. Alsof het lot ons tot elkaar heeft gebracht en steeds opnieuw verwijderd, totdat wij nu aan weerskanten van het leven staan. Aan weerskanten van het leven? Ben je daar zo zeker van? Als de Sicherheitsdienst hoort dat ik weer thuis ben, kunnen ze ook voor mij komen. Als we 's avonds gaan slapen, laat ik mijn bovenbroek op een stoel naast het bed liggen, hang mijn jasje over de rugleuning, zodat ik bij de eerste dreiging kan vluchten door de achtertuin. Dan nog zit je opgesloten in de gemeenschappelijke tuin tussen de huizenblokken, maar Bep heeft van een oom, die timmerman is bij de woningbouwvereniging, de sleutel gekregen van de grote ijzeren deur, die toegang verstrekt tot het Henriëtte Ronnerplein.

En elke nacht liggen wij urenlang te praten over oom Henk. Wat is hij eigenlijk voor een man, vraag ik Bep wel tien keer, en steeds kom ik er niet uit. Hij is een vreselijke driftkop, maar hij heeft een klein hartje, antwoordt zij steevast. En dan voegt zij eraan toe: De vrouwen zijn gek op hem, en hij is gek op de vrouwen.

Een driftkop, dat weet ik. Een klein hartje, dat weet ik ook. Toen Bep en ik gingen trouwen, heeft hij gehuild. Daarna zijn de conflicten gekomen. Maar zelfs op zijn onderduikadres, nog geen maand geleden, heeft hij aan zijn medebestuurder Willem Dolleman een brief geschreven, waarin hij er zijn zorg over uitsprak dat ik in een kamp zat. Meta, de vrouw van Dolleman, heeft het Bep verteld, toen ze in Amsterdam was om te informeren naar Willem, die ook is opgepakt.

Oom Henk heeft zich altijd zorgen om mij gemaakt, vanaf de eerste dag dat hij me kende. Toen vroeg hij me, of ik als zoon van het oude volk wel kleurecht was, waarbij hij doelde op Jacques de Kadt en Sal Tas, die als vooraanstaande joodse leden van de Onafhankelijke Socialistische Partij de benen hadden genomen. Ik was er vreselijk door gegriefd, en heb er ook in de analyse over gesproken. De dokter heeft mij toen gezegd, dat er zoveel vooroordelen over de joden bestaan, dat je er overal op stuit, zelfs bij de beste mensen.

En verder? Hij heeft me, toen ik als zenuwachtige jongen – zenuwachtig omdat Bep mijn meisje werd – bij hem over de vloer kwam, op alle manieren willen geruststellen. Hij zag dat ik niet gewend was met mes en vork te eten, en toen at hij ook zonder mes.

Hij heeft me in die dagen zijn volle vertrouwen geschonken. Ofschoon hij het niet erg vond dat ik op een deurwaarderskantoor werkte, wilde hij me toch helpen bij het zoeken naar ander werk, en bood me zelfs aan zijn secretaris te worden op het kantoor van het Nationale Arbeids Secretariaat, al heb ik het niet aanvaard.

Hij heeft me geleerd voor zijn krant te schrijven en artikelen te vertalen, en prees me erom.

Wat nog meer? Hij heeft me uit de sleur gehaald waar je als kind uit een gewoon gezin mee te maken hebt. Onbenullige dingen, die voor ons thuis belangrijk waren en die meestal door zorg waren ingegeven, prikte hij door. Laat je toch niet door de misère van het leven klein krijgen, was zijn opvatting.

Was zijn opvatting? Hij leeft toch nog. Hoe zou hij zich nu voelen? Zou hij worden mishandeld? Er zijn kleren uit het Huis van Bewaring gekomen, die Bep moet wassen, waar bloedvlekken op zaten. De mouw van zijn pyjamasje was aan flarden en bebloed.

Hij is gek op onze kleine meid en ongetwijfeld speelt zijn eigen dochter Sima door zijn hoofd, die als kleine meid met haar moeder naar de Sovjet-Unie is vertrokken, en van wie hij nooit meer iets heeft gehoord.

Wat hij ook is, hij is zo ijdel als een pauw. Kom niet aan zijn eergevoel, dan is hij door het dulle heen. De kritiek van Trotski op hem heeft hem razend gemaakt. De oude Russische revolutionairen konden er wat van, als ze meningsverschillen met elkaar hadden. Lees er maar op na wat Lenin over Trotski, wat Trotski over Lenin schreef, voordat ze elkaar tijdens de Russische Revolutie vonden. De honden lustten er geen brood van, en toen ineens vormden zij een historisch tweemanschap zoals Marx en Engels, Rosa Luxemburg en Karl Liebknecht.

Op dezelfde onbarmhartige manier heeft Trotski zijn kritiek op Henk Sneevliet gespuid, toen hij in hem geen bondgenoot meer zag bij de oprichting van de Vierde Internationale. Trotski had daar gelijk in, tot op zekere hoogte. Maar zijn voorspelling dat oom Henk tijdens de Tweede Wereldoorlog chauvinist zou worden, is niet uitgekomen.

Maar vlak jezelf niet uit, Sal. Ook jij hebt de scherp-

ste dingen over hem gezegd, toen je met hem brak. Ook dat moet hem gegriefd hebben, nog meer dan het feit dat uitgerekend zijn schoonzoon de kant van Trotski zou kiezen in het conflict.

Ik vraag Bep opnieuw:

‘Maar waarom heeft hij mij onbetrouwbaar genoemd, waarom is hij zo gemeen geweest?’

En nu antwoordt Bep:

‘Natuurlijk wist hij beter, al was het alleen maar door moeder, die gek op je is, en die je door dik en dun is blijven verdedigen.’

‘Maar waarom dan?’

‘Je gelooft me toch niet, als ik je mijn mening zeg, maar het is wel waar: oom Henk heeft intuïtief geweten, dat hij met de groep *Spartacus* ten onder zou gaan. Als een bezetene heeft hij zich op het illegale werk gestort, zoals Karl Liebknecht dat eens heeft gedaan. Hij heeft met het ondergrondse werk willen aansluiten bij zijn revolutionaire verleden, uit de begintijd van de Communistische Internationale, en daarmee alle misère van de latere jaren willen uitwissen. Tegenover de kritiek van Trotski heeft hij willen laten zien, dat hij een revolutionair van de oude stempel is gebleven, en dit zonodig met het offer van zijn leven wilde bezegelen. En hij wou jou daar niet in meesleuren. Hij heeft al twee zoons verloren, en hij weet dat dit ook door zijn leven is gekomen, omdat hij zich niet voldoende met ze heeft kunnen bemoeien. Daar heeft hij verschrikkelijk onder geleden, dat weten moeder en ik alleen, hoe groot zijn smart soms was. En dat wou hij ons niet aandoen. Jou niet en mij niet, maar ook moeder niet, die in de moeilijkste tijd van zijn leven aan zijn kant is blijven staan. Maar hij kent jou zoals hij zichzelf kent, hij weet dat je je niet door gevoelsargumenten laat

leiden. Daarom heeft hij jou van zich af willen schudden op een manier, die je geen weg terug bood.'

Ik haal mijn schouders op bij de woorden van Bep. 'Geloof je echt dat hij alles zo heeft doordacht? Dat hij tegenover mij komedie heeft gespeeld?'

Ze lacht me uit. 'Jij weet het toch altijd zo goed', zegt ze. 'Herinner je dan de woorden die oom Henk wel duizend keer heeft uitgesproken: 'De waarheid is altijd concreet.' En die concrete waarheid is, dat hij jou door zijn weigering je op te nemen in zijn groep, het leven heeft gered. Geloof je me nog niet? Je doet, sinds je in analyse bent, zo gewichtig over het onbewuste, de onbewuste motieven van de mens. Wel, laten we dan aannemen dat oom Henk zich door zulke onbewuste motieven heeft laten drijven. Verandert dat iets aan de feiten?'

En nu is oom Henk ter dood veroordeeld. Bep is nog een keer bij hem geweest in de dodencel, onze kleine meid bij zich. Ze heeft hem kunnen vertellen dat ik vrij ben uit het kamp, en ze heeft hem mijn groeten overgebracht en mijn bewondering voor zijn leven als revolutionair.

Hij heeft toen geantwoord, in de kooi waarin ze hem hadden opgesloten, zachtjes, want de Duitse bewaker mocht het niet horen: 'Laat Sal vooral voorzichtig zijn, ze weten alles.'

HARRY

Begin mei is de middeleeuwse jodenster verplicht gesteld, en zit nu ook op mijn kleren. Gisteren nog heb ik er met mijn broer Maurits smalend om gelachen. Hij kwam afscheid nemen voor zijn vertrek naar Apeldoorn, waar hij als werkmeester-schoenmaker gaat werken in het Apeldoornse Bos. Het staat onder controle van de Joodse Raad, en hij voelt er zich veiliger dan in Amsterdam, waar hij elke dag kan worden opgeroepen voor een werkkamp. Wij hebben elkaar sterkte toegewenst, en elkaar verzekerd dat ze ons door zo'n smerige ster niet klein kunnen krijgen.

Maar nu er wordt aangebeld en ik de deur opendoe, voel ik me er toch door vernederd.

Scherp neem ik de man op die voor mij staat. Hij is van mijn leeftijd, tenger gebouwd en zo donker, dat hij joods zou kunnen zijn. Zijn zwarte ogen kijken mij vragend aan, alsof hij wil zeggen: 'Herken je mij niet?'

Natuurlijk, het is Harry, uit Delft, uit de vooroorlogse RSAP. Wanneer heb ik hem het laatst gezien? Zeker vijf jaar geleden. Het was op een bijeenkomst, waar professor Mannoury sprak, en waar ik voorzitter was. Harry lag toen languit op een stoel, terwijl zijn benen op een andere stoel rustten. Ik wou een goeie beurt maken bij de professor, en vroeg Harry of hij niet gewoon kon zitten. 'Nee', antwoordde hij, 'ik ben gewond in de Spaanse Burgeroorlog.'

Hij is tengerder gebouwd dan ik dacht, en nu hij op de divan zit hangt zijn rechterschouder scheef omlaag. Nog voordat ik hem kan vragen waarvoor hij is gekomen, vertelt hij:

‘Na de arrestatie van de leiding van het Derde Front ben ik naar Amsterdam gevlucht. Ze kennen me hier niet, en op het adres waar ik nu ben, sta ik niet ingeschreven. Weet je dat Piet 15 mei is vrijgekomen?’

Piet? vraag ik mezelf af, maar durf er niet voor uit te komen dat het me niet duidelijk is wie hij bedoelt. ‘Piet’, vervolgt hij, ‘die ook in Spanje heeft gevochten. Hij heeft geluk gehad. In augustus is hij gearresteerd omdat ze *Spartacus* bij hem hebben gevonden. Negen maanden heeft hij ervoor gezeten, en is zo de dans ontsprongen toen de leiding van *Spartacus* werd gearresteerd. Nu hij vrij is, hebben wij besloten een nieuwe illegale groep te vormen.’

‘Wordt het Derde Front dan niet in zijn oude vorm voortgezet?’ vraag ik.

‘Nee’, antwoordt Harry resoluut. ‘We willen niet meer samenwerken met Hans Radenco. Die is te nauw betrokken geweest bij de arrestatie van Sneevliet. Zijn vrouw schijnt te zijn doorgeslagen, toen een van haar kinderen werd bedreigd. Je kan het haar niet kwalijk nemen, maar dan is Hans in elk geval niet de aangewezen persoon om de zaak voort te zetten, of liever: om voorop te lopen. En hij heeft de touwtjes nu in handen.’

Terwijl Harry aan het vertellen is, zegt Bep: ‘Ik ga met de kleine meid even boodschappen doen.’

‘Je kan gerust blijven’, stelt Harry haar gerust. Maar ik ken Bep, zij wil geen sta-in-de-weg zijn, en mijn standpunt niet beïnvloeden.

En inderdaad zegt Harry, nadat ze nauwelijks vertrokken is:

‘We rekenen ook op jou. We gaan een nieuwe organisatie vormen, en willen jou in de leiding opnemen. Dat kom ik je nu vertellen.’

Het zweet breekt mij uit terwijl ik naar mijn woor-

den zoek: 'Natuurlijk doe ik mee. Jullie kunnen zeker op mij rekenen. Maar jullie moeten nog geduld hebben. Ik ben in psychoanalyse, en kort geleden heeft de psychiater mij elke illegale activiteit verboden.'

'Wat?' roept Harry. En hij verwijt mij dat ik altijd degeen ben geweest die onverbiddelijk was tegenover iedereen die zijn plicht niet deed. Wachten totdat je je zieltje voldoende hebt uitgeperst? De strijd voor de revolutie moet maar zolang geduld hebben. Het illegale werk kan wel blijven liggen totdat Sal Santen een keer-tje zo ver is met zijn gevoelsprobleempjes. Lafheid is het, anders niet.

Ik weet me geen raad met zijn woordenvloed, met het venijn dat eruit spreekt, of misschien is het de teleurstelling. De analyse heeft mij zo in haar ban, ik kan er niet meer buiten, en het is niet voor een lolletje dat ik naar een psychiater ben gegaan. Hoe kan ik hem dat vertellen? Trouwens, zonder de hulp van de dokter had ik nu in een kamp gezeten, dan was er helemaal geen sprake van illegaal werk geweest. Onderduiken misschien? Bij wie? De meeste mensen zijn bang voor ons, vanwege Henk Sneevliet, vanwege mijn jood-zijn.

'Je moest je schamen om me een lafaard te noemen', antwoord ik hees. 'Je weet heus wel dat ik dat niet ben.'

'En wat dan? Feiten zijn koppige dingen, zegt Henk altijd, en een feit blijft dat je bezig bent je kloten te redden.'

Zal ik hem vertellen dat de analyticus zei: beter negentieneneenhalf jaar een gezonde revolutionair, dan twintig jaar een neurotische? Over een half jaar zou ik het weer kunnen, dacht ik toen, maar intussen ben ik in die zes maanden nauwelijks meer geanalyseerd, omdat ik in het werkkamp heb gezeten.

Kleinburgerlijk gedoe, verwijt Harry me nu.

‘De psychoanalyse is niet kleinburgerlijk’, verweer ik me, ‘dat is een opvatting van de stalinisten. Weet je dat Trotski een voorstander was van de psychoanalyse?’

‘En zijn dochter heeft zelfmoord gepleegd toen ze in Berlijn geanalyseerd werd’, antwoordt Harry schamper.

‘Niet door de analyse’, zeg ik hees, ‘omdat ze door Stalin in het nauw was gedreven.’

Het gesprek stukt ineens. Ik sta op om thee te gaan zetten, of liever de surrogaatthee die je te zuipen krijgt. Harry staat op, neust in mijn boekenkast. Hij kan zien dat ik geen boeken heb weggedaan, Trotski staat er, en Lenin, en zoveel meer.

Nu kijkt hij me schuchter aan. Hij schijnt spijt te hebben van zijn scherpe woorden, en vraagt aarzelend:

‘Maar wat moet ik dan tegen de mensen zeggen? Wanneer doe je dan wel mee?’

‘Over een half jaar’, antwoord ik.

Sindsdien zie ik Harry nauwelijks meer. Mijn dagen zijn volledig gevuld: overdag naar de schoenmakerij, naar huis, naar dokter De Widt, en dan is het mooi geweest. Het eerste halfjaar van 1942 is afgesloten met de verordening: ‘Joden moeten van 20 uur tot 6 uur in hun woningen verblijven.’

DE B VAN BEMAZZEL

Sinds Maurits naar het Apeldoornse Bos is, werk ik weer bij vader in de schoenmakerij. Hij kan me nu echt gebruiken, al komen er heel wat minder klanten sinds de schoenmakerij tot joodse zaak is verklaard. De spanning tussen ons is verdwenen, en ik doe meer mijn best. Maar het gesprek tussen ons wil niet vlotten vandaag. Vader heeft een oproep gehad voor een joods werkkamp in Vledder, en is goedgekeurd. Volgende week moet hij ernaartoe, en blijft moeder alleen achter. Dan moet ik voor de winkel zorgen, ik die nooit schoenmaker wilde worden, zoals ik ook nooit kantoorbediende wilde worden, en voor de oorlog toch op kantoor terechtwam. Hadden we er maar enig idee van, hoe lang het duurde. Wisten we maar wat we eraan konden doen.

‘Jij bent toch ook weer uit Diever gekomen’, zegt vader.

‘Ik had toen een briefje van dokter De Widt’, antwoord ik.

‘Zal ik eens bij de Joodse Raad gaan praten?’ vraagt ik schuchter.

De naam alleen al maakt vader razend. ‘Je weet wat de jidden onder elkaar zeggen: Joods Verraad. Wat denk je daar in hemelsnaam te bereiken? Die helpen alleen hun vriendjes aan een stempel.’

‘En als u bij PIGOL, hun schoenmakerij, kan komen?’

‘Daar hebben ze mij echt niet voor nodig. Vergeet dat stempel maar. Weet je wat je op je persoonsbewijs

moet hebben? Een B. De B van Bemazzel. En mazzel heb ik in mijn hele leven nog nooit gehad.'

'Een pietsie minder kan ook', zegt een oude man die zich omdraait en mij met zijn schouder terugduwt, in de lange rij van wachtenden voor het gebouw van de Joodse Raad aan de Nieuwe Keizersgracht. 'Ze lopen binnen niet weg. Ze kijken wel uit.'

Weer schuiven wij een voet vooruit, net zolang tot ik word binnengelaten in de grote spreekkamer, links en rechts gevuld met tafeltjes. Daar is een stoel vrij. Ik neem plaats tegenover een gezette man met een ring van grijs haar om zijn glimmende schedel. Het is een beroemde advocaat, die ik nog ken uit de tijd toen ik op een deurwaarderskantoor heb gewerkt. Zou hij mij herkend hebben?

'Waar kan ik u mee van dienst zijn?' vraagt hij alleen.

Ik antwoord dat ik voor mijn vader kom, die een oproep heeft gekregen voor een werkkamp en toch zo'n goede vakman is. Kan hij niet bij PIGOL komen werken? Daar zijn toch steeds schoenmakers nodig omdat er zoveel schoenen voor de mensen in Westerbork moeten worden gemaakt? Ze zouden er geen spijt van hebben, hij heeft nog geleerd hoe je met de hand schoenen moet maken, en hij kan ook aan de machine werken.

De advocaat antwoordt vermoeid: 'Het spijt me echt voor u. Er zijn vandaag geloof ik al vijftientig schoenmakers bij me geweest die ook bij PIGOL wilden komen. Nu er een stempel voor wordt gegeven, lopen ze de deur plat.' Hij wil me zelfs een hand geven.

Zitten blijven, denk ik, laat je niet wegsturen. Een politieagent roepen ze er niet bij. En als je niet goed meer durft, knijp je je in je dijbeen, zo gemeen mogelijk totdat je denkt: Ik blijf hier toch.

‘Ik kan u werkelijk niet helpen’, herhaalt de advocaat. ‘Het heeft absoluut geen zin er nog langer over te praten.’

‘Mijn vader kan aan alle machines werken’, dring ik aan.

‘Dat geloof ik best. Maar we kunnen niet aan elke machine vijf schoenmakers zetten.’

‘Beslist u daar zelf over?’ vraag ik, en verbaas me over mijn eigen chotspe. ‘U kunt toch minstens voor mijn vader vragen?’

‘Jij weet niet hoeveel keer ik al ben wezen vragen vandaag.’

Hij zegt ‘jij’, zoals vroeger, wanneer ik bij hem op kantoor moest zijn. En hij staat op en loopt de spreekkamer uit zonder een woord te zeggen.

Uit het geroezemoes aan al die tafeltjes hoor ik iemand vertwijfeld uitroepen: ‘Het kan toch niet waar zijn, dat doodsbericht uit Mauthausen. Hij is pas gearresteerd.’ Een magere vrouw van omstreeks vijftig jaar begint te schreeuwen: ‘Jullie helpen alleen mekaar. Zo is het altijd geweest. Arme jiddens tellen niet mee.’

Intussen komt de advocaat er weer aan, en gaat weer achter zijn tafeltje zitten. ‘Ik heb voor u geïnformeerd. Schoenmakers zijn er werkelijk niet nodig. Maar ik moest vragen of uw vader een stansmachine heeft.’

‘Ja’, roep ik uit, nog voor hij verder kan gaan.

‘Dat is dan een geluk. Als uw vader zijn stans in bruikleen wil afstaan aan PIGOL, kan hij er komen werken.’

Hijgend blijf ik voor de winkeldeur staan, zo heb ik gehold. Er staat een klant in de winkel, een vrouw van vaders leeftijd, die ons nog kent uit de tijd dat vader in de Jordaan een zaak had, en die altijd blijft plakken om te

vertellen wat voor lieverdjes Maurits en ik waren. Ik wou maar dat ze opdonderde met haar geklets. Ze is nog niet weg, of ik zeg opgewonden tegen vader: 'Het is gelukt. U kan bij PIGOL komen. Alleen willen ze de stansmachine hebben.'

'Alléén de stans? Weet je wel waar je over praat?' antwoordt vader geërgerd.

Even ben ik verbouwereerd. Is hij dan niet blij?

'Wat kan u die machine schelen als u hier kan blijven', haast ik mij.

'Ben je niet goed bij je verstand?'

'U hoeft hem niet te géven. Het is bruikleen. Later krijgt u hem terug. Meer niet.'

'Zo, méér niet. En dat heb jij toegezegd?'

'Natuurlijk, was dat dan niet goed?'

'En wie geeft me de verzekering dat ik die machine ooit terugkrijg? Jij misschien?'

Donkere vlekken zweven nu voor mijn ogen. Om me staande te houden grijp ik de toonbank vast, en zeg met moeite:

'U bent er toch zelf bij als de stans wordt gebruikt. Hij gaat toch niet naar een particulier.'

'Zo, meneer weet precies wat er met mijn machine gaat gebeuren. Hij gaat niet naar een particulier, maar wordt voor een goed doel gebruikt. Meneer de trotskist. Heb je nog meer voor me beslist?'

'Die rotmachine...' Ik laat me het woord ontvallen zonder het te willen, en herstel me: 'U gaat toch niet naar het kamp ter wille van die machine?' Waarom begrijpt hij het niet? Waarom moeten we weer langs elkaar heen praten? En weer zeg ik: 'Het is maar in bruikleen.'

'Máár in bruikleen. Wat weet jij van de vuiligheid van de mensen. Wat ze vandaag beloven omdat ze je

nodig hebben, zijn ze morgen alweer vergeten. Als ze de stans maar hebben. Dat stempel kunnen ze elke dag intrekken.'

'U wint er toch tijd mee?'

'En daarna? Weet jij een adres waar we terecht kunnen als het zover is? Bij je vrienden misschien? Die kijken net zo wazig als ik erover begin, als mensen die in de tram niet willen opstaan voor een invalide. Dan zien ze niets. Dan merken ze niets. Dan weten ze van niets. Wij zijn maar joden, begrijp je. Ze kijken wel uit, hun hachie voor ons te wagen. Alsof we uitvaagsel zijn. We hebben Jezus vermoord, hebben ze geleerd toen ze nog in hun broek scheten, en die misdadige waanzin krijg je er niet meer uit.'

'U móet het doen, vader', probeer ik het nog eens.

'Móet. Hij zal het wel even vertellen. Meneer is op de HBS geweest, snap je. Hij zal me wel even voorschrijven wat ik moet doen. Die kapsones. Ik ben de baas in mijn eigen winkel, en dat blijf ik zolang ik hier ben. De Joodse Raad kan naar de verdommenis lopen.'

Net een jaar geleden is het dat Hitler de Sovjet-Unie binnenviel, wanneer ik vader wegbreng naar het Weesperpoortstation, omdat hij naar het werkkamp moet. Van zijn optimisme is niet veel meer over. Eerst verkondigde hij met de overtuiging van zijn levenservaring, dat Duitsland de oorlog geen jaar zou volhouden. 'Je kan geen oorlog beginnen met bonkaarten', hield hij steevast vol.

En nu duurt die oorlog al twee jaar.

'Zul je goed voor moeder zorgen?' vraagt hij opnieuw.

'Natuurlijk, vader. Ze kan de hele dag bij ons thuis in de Cornelis Springerstraat zijn. Ik zal met haar het geld van de schoenmakerij afrekenen.'

‘Schrijf je me alles wat er gebeurt? Ook met de winkel? Je redt het wel.’

‘Ik zal mijn best doen.’

‘Als ze in het kamp een smerige streek met ons willen uithalen, steek ik de hele boel in de fik. Stuur me de aceton, als ik om melkpoeder schrijf!’

Daar is het station. Mee naar binnen mag ik niet, voor joden verboden, behalve met speciale bestemming.

‘Eind oktober wordt Elsje twee jaar, wil je dan iets moois voor haar kopen, van opa Barend?’

‘Ja hoor, vader.’

‘Laat Bep elke dag wat extra’s voor haar halen, voor het geld van de winkel, beloof je dat?’

‘Ja vader, ik beloof het.’

Ik geef hem een zoen, onhandig, het gebeurt nooit meer, het prikt. Hij zoent me terug, op mijn hoofd. Haastig gaat hij weg, kaarsrecht als altijd – vader is erg trots, zegt moeder vaak – zijn haar grijs, tegen wit aan.

Kan ik hem hier nog zien? Ja, daar loopt hij, op het perron.

‘Vader’, schreeuw ik. Even kijkt hij verbaasd op, hoort hij het goed? ‘Vader, vader.’ Nu ziet hij me, door de gleuf van het viaduct, en wuift met zijn zakdoek.

AFSCHEID VAN VADER

‘Vandaag doen we geen analyse meer’, zegt dokter De Widt tegen mij, en staat op van zijn stoel. ‘Mijn moeder is in Den Haag van huis gehaald, en zit nu in Westerbork. Ik ga naar haar toe. In Westerbork kan ik kamparts worden, en dan let ik wel op dat ze niet wordt doorgestuurd.’

Hij zegt het laconiek, maar zijn woorden grijpen me bij de keel. Gaat hij ook al weg? En hoe moet het verder met de analyse. Aarzelend vraag ik het hem.

‘Dokter Van Bomas neemt de behandeling van mij over. Dat duurt nog even. Hij is nu niet bereikbaar. Er wordt aan gewerkt dat zijn vrouw arisch wordt verklaard. Dan is hij gemengd gehuwd en voorlopig veilig. U hoort nog van hem.’

Ik sta nu alleen in de schoenmakerij, en bega de ene stommiteit na de andere. Er wordt me een partij veters aangeboden tegen een spotprijs, naar het schijnt, maar gezien de hoeveelheid is het een groot bedrag aan geld. Het is oorlogsrotzooi, zoals alles oorlogsrotzooi is, maar de klanten zijn er blij mee, omdat er niets anders is. De klanten? Die kunnen voor de rest van de eeuw veters bij ons kopen, voordat die enorme partij op is.

‘Weet je hoe vader destijds failliet is gegaan?’ vraagt moeder. ‘Kort voor het einde van de Eerste Wereldoorlog heeft hij zijn pakhuis aan de overkant in de Tweede Bloemdwardsstraat volgestopt met ouwe veters. Toen er vrede kwam, was hij failliet. En het heeft het verdere lot van onze familie bepaald. Armoe, niet mooi meer.’

Ga ik nu dezelfde kant op? Is het de invloed van het onbewuste, dat ik dezelfde stommiteit bega als vader destijds, waarvan ik niet eens meer iets had geweten als moeder het niet had verteld?

Zo analyseer ik mezelf, nu de analyticus er niet is. En haastig verkoop ik de hele massematte aan veters aan een derde, en dank de goeie god er hetzelfde geld voor te krijgen als ik heb betaald. En nog lang pieker ik erover: Nauwelijks was vader naar het kamp, of jij bent met zijn geld gaan speculeren.

Moeder laat ons trouw de brieven lezen, die van vader uit Vledder komen. Over het kamp schrijft hij niet. Hij wil alles weten, over ons. We zijn blij, hij is met oom Joop samen. Als broers hebben zij steun aan elkaar. Van het beloofde verlof komt niets terecht. De verloven worden ingetrokken omdat mensen niet terugkomen, onderduiken.

Weer is er een brief. 'Stuur melkpoeder', staat erin, ten teken dat vader aceton moet hebben. Ik weet niet wat ik moet doen. Als vader de barakken in brand steekt krijgt hij er de grootste ellende mee, wij net zo goed. En toch voel ik me schuldig omdat ik niet aan zijn verzoek voldoe. Het is immers zijn eigendom, uit zijn winkel.

Intussen heb ik op 1 oktober 1942 een stempel als gemengd gehuwde gekregen, en voel me wat zekerder.

Drie keer wordt er bij ons aangebeld in de Cornelis Springerstraat. Oom Joop? Zonder ster? En weg uit Vledder? Haastig komt hij binnen.

'Het kamp is leeggehaald en naar Westerbork doorgestuurd', vertelt hij op zijn verwarde manier. Hij is gevlucht. Dat kon, in de rotzooi van de ontruiming.

‘En vader?’

‘Die wou op het laatste ogenblik niet mee. Hij heeft mij de wegenkaart gegeven, die hij al had aangeschaft om de benen te nemen. ‘Sientje en de kinderen krijgen er misschien last mee’, zei hij, ‘dat wil ik absoluut niet. Vertel ze dat ik flink zal zijn en me er wel door zal slaan. Ik heb al zoveel ondervonden in mijn leven.’

Vader is erg mager geworden, vertelt oom Joop nog, zo was hij als jongen ook.

Onmiddellijk schrijf ik vader in Westerbork, dat hij contact moet zoeken met dokter De Widt. Misschien kan deze ervoor zorgen dat hij in de schoenmakerij wordt aangesteld.

Vader antwoordt dat ik bij de Joodse Raad een machtiging moet vragen, waarin hij het eigendom van de schoenmakerij aan Bep overdraagt. In het kamp heeft hij gehoord van lotgenoten dat zij hun zaak, formeel, in eigendom hebben overgedragen aan een niet-joodse schoondochter en nu een ‘arische’ zaak hebben gekregen waarvoor geen dreigingen bestaan. Dat kan dus. Hoe vaak heb ik daar vroeger niet over gepraktiseerd, zonder erover te durven praten. De schoenmakerij laten overschrijven op naam van Bep betekende immers haar en mij formeel tot eigenaar te maken, maar wie had er minder recht op dan ik? Als iemand vader ooit moest opvolgen was het Maurits, die sinds de schoolbanken met hem heeft samengewerkt. Natuurlijk, we zouden de schoenmakerij na de oorlog aan ze teruggeven. Wie kon daaraan twifelen? En toch durfde ik er niet over te spreken.

Nadat vader er nu zelf over geschreven heeft, haast ik me naar de Joodse Raad, die me een volmacht verstrekt ter doorsturing aan vader. Als hij tekent, is alles in orde. En ofschoon de volmacht al enige weken gele-

den aan hem is toegezonden, ontvang ik brieven met de beklemmende vraag: 'Waarom stuur je me de machtiging niet toe?'

Dan komt er een brief uit Westerbork: 'Ik heb uren in de rij gestaan om een telegram te sturen, met de verjaardag van de kleine meid.'

Jacob Glas is ook in Westerbork. Hij is een jeugdvriend van vader. Als jongemannen hebben zij samen in Londen gewerkt. Zij hebben nu veel aan elkaar. Jacob is een volwassen man, wat hij van oom Joop niet kon zeggen. Om een plaats in de schoenmakerij wordt gevochten. Ondanks de voorspraak van dokter De Widt is het vader niet gelukt. Hij wacht erop doorgestuurd te worden naar Polen. 'Ik heb altijd hard moeten werken. Wat kunnen ze me nog meer aandoen? Maar zorgen jullie er vooral voor, uit hun poten te blijven.'

Eind oktober, een laatste kaart van vader, uit de trein gegooid:

Donderdagnacht.

Lieve Sien, Salie, Bep en Elsje,

De hoop gewekt door het lange oponthoud in Westerbork is ijdel gebleken. Vannacht ben ik op transport gesteld. In gedachten omhels ik jullie allen en roep jullie een vaarwel en tot ziens toe. Heel veel kussen van je man, vader en opa.

Wanneer zullen wij hem weer zien? Hoe lang zal de oorlog nog duren?

Half november ontvang ik mijn eigen brief aan vader uit Westerbork terug, ongeopend, de volmacht erin, ongetekend, waardeloos, te laat.

Waarom zou ik de volmacht zelf niet ondertekenen met de naam van vader? Als kind heb ik zijn handteke-

ning al nagebootst, op zijn verzoek, onder een partij circulaires die hij moest versturen voor het Instituut voor Arbeidersontwikkeling. Wie zal er ooit achterkomen als ik mijn mondje niet voorbijpraat? En vader zou het zeker goedvinden. Het is zijn schoenmakerij die ik wil redden.

DOKTER VAN BOMAS

Scherp formuleert dokter Van Bomas het karakter van de behandeling, die hij zal voortzetten nu dokter De Widt er niet meer is. Geen woord meer over impotentie. Die is langzamerhand verdwenen, om weer plaats te maken voor de vroegtijdige zaaduitstorting. Ejaculatio praecox noemt dokter Van Bomas het. Waar hij zich vooral over verbaasd is mijn sterk onderdrukt sexueel verlangen. Even overweegt hij medicijnen voor te schrijven om het geslachtsleven te stimuleren. Maar ik ben een lichamelijk gezonde persoonlijkheid, de oorzaken zijn kennelijk geheel psychisch, en moeten in de analyse zelf op te lossen zijn.

Hoe was het vroeger, vraagt hij. Of ik voor het huwelijk geen geslachtsverkeer heb gehad. En met zelfbevredestiging, hoe was het daarmee gesteld? Ik vertel hem dat ik gedurende mijn puberteit heel vaak heb geonaneerd, maar dat ik ermee gestopt ben toen ik verkering met Bep kreeg. Waarom? Ik wou mijn zaad opsparen tot het huwelijk, om Bep niet te kort te doen. Dat doe ik nu ook, bij een te vroeg orgasme, vindt hij, en drijft me daarmee in het nauw. Er is van opzet toch geen sprake? Hij poogt wel vaker mijn agressie uit te lokken, merk ik. Doet hij dat met moedwil? Dokter De Widt vond me geloof ik ook al een doetje.

Nu wijst dokter Van Bomas mij erop, dat het willen opsparen van zaad hem een bij uitstek calvinistische eigenschap toeschijnt. Sparen, vooral opsparen. Is dat niet te vergelijken met de schraalheid, de spaarzaamheid van de kleine burgerij tijdens de opkomst van het

kapitalisme? Elke cent moest opgepot worden om kapitaal te vormen. Verspilling was immers een grote zonde? De grootste ontberingen getroostte men zich ervoor. Voor een revolutionair vindt hij mijn standpunt behoorlijk conservatief.

Voor het eerst komt dit ter sprake, nu ik de wens heb uitgesproken, weer aan het illegale werk te gaan deelnemen. Het afgesproken halfjaar is ruimschoots verstreken. Zou mijn aanvankelijke impotentie hebben meegesproken bij het verbod? Iemand die zo gebukt gaat onder de bezetting dat hij impotent wordt is immers niet de aangewezen persoon om de bezetter te lijf te gaan? Dat is nu toch verleden tijd?

Scherpe discussies volgen erop. Dokter Van Bomas spreekt zelfs over moffen, kennelijk omdat hij weet dat ik daar voortdurend strijd over heb gehad met mijn vader. Er schijnt geen enkele volgorde te zijn in mijn invallen. Nu is het mijn castratieangst die naar boven komt. Dan weer hakkel ik over onbenullige dingen, terwijl de dokter geduldig naar mij luistert.

Ook hem kan ik niet voldoende betalen voor de behandeling, maar hij laat mij graag tegenprestaties leveren. Schoenen maken voor zijn gezin. Meehelpen bij het uitwerken van Rorschachtests, die moeten aantonen dat Portugese joden zogenaamd geen echte joden zijn, om de nazi's om de tuin te leiden.

Een beetje neemt hij ook de zorg over mij op zich. De badhuizen zijn niet meer toegankelijk voor joden, en nu mag ik bij hem thuis in bad.

De vrouw van de dokter heeft zich erover beklagd dat er haren van mij in de badkuip zijn blijven kleven. Ik heb hem nog zó goed schoongemaakt, de laatste keer. Het lijkt mij uitgesloten, en toch is het waar, ontdek ik de keer erna, als er na het doorspoelen haartjes onder in de kuip blijven drijven.

Ineens wordt de deur van de behandelkamer opengegooid. Het zoontje van de dokter komt naar binnen hollen, ofschoon het lampje aan de deur brandt, wat betekent dat niemand mag storen. Mijn gezicht gloeit, mijn ogen vullen zich met tranen, zo ben ik geschrokken. Alsof ik bij het geslachtsverkeer ben betrapt.

En dat vertel ik dokter Van Bomas. Hij is daar tevreden over. Als de analyse bij mij evenveel emoties oproept als de geslachtsdaad, is dat een goed teken.

Als ik weer over mijn verlangen om aan het illegale werk deel te nemen begin, gaat de dokter er voor het eerst concreter op in. Hij wil me geen verbod meer opleggen. Misschien is ook in dit geval de geniale uitspraak van Freud, dat de analysant het beter weet dan de analyticus, van toepassing. En gaat het op den duur toch niet, dan zullen de gevolgen zich later wel openbaren.

MOEDER

Moeder mist vader heel erg, en schrijft elke avond een brief aan hem, die ik voor haar naar de Joodse Raad breng, waar ze zijn adres weten. En Maurits mist ze vooral, al weet ze dat hij veilig is in het Apeldoornse Bos. Als werkmeester-schoenmaker. Ze is trots op hem, hij is net zo'n goede vakman als zijn vader, zegt ze.

Zo praat ze wanneer ik 's avonds uit de schoenmakerij thuiskom, ook als ik niet luister, maar ze geeft het niet op. Ze wil weten hoe lang de oorlog nog kan duren, wanneer er een brief uit Polen kan komen. Van het geld uit de schoenmakerij wil ze haast niets hebben, maar het komt haar toe, ik heb het vader beloofd en zou er alleen mijn loon afhouden. Al haar liefde geeft ze aan onze kleine meid. Samen gaan ze elke dag naar de eendjes op de kade, ergens haalt ze wel broodkorstjes vandaan.

Links en rechts worden razzia's gehouden, oproepen verstuurd. Moeder zal er niet bij zijn. De dokter heeft een verklaring gegeven dat zij ziek is, en daarop heeft zij een stempel gekregen van de Joodse Raad. Doktersstempels zijn heel veilig.

Zijn ze wel veilig genoeg?

'Maken jullie je om mij geen zorg', zegt moeder, 'ik heb mijn tijd gehad, jullie zijn nog jong. Trouwens, ik heb mijn doktersstempel.'

Elke dag neemt zij iets voor ons mee, een kitje kolen, een busje uit haar keuken. 'Niets mag in handen van dat tuig vallen', zegt ze. Dat tuig, een andere uit-

drukking gebruikt zij niet. En ze wil voor ons zorgen, in de sores, zoals zij dat haar hele leven heeft gedaan. Het is niet mogelijk dat er een God bestaat die deze ellende kan toestaan. Ze zegt het aan tafel, plotseling, alsof zij er lang over heeft nagedacht, maar nu tot de overtuiging is gekomen: 'Als er een God bestaat is het een antisemit.'

Vandaag heeft zij een pakje bij zich.

'Salie, dit zijn de brieven van Saartje. Ze mogen niet in de handen van dat tuig vallen. Zul je er goed op passen?'

Ik wist niet dat die brieven er nog waren. Het is zo lang geleden, dat Saartje is gestorven.

'Wilt u ze niet liever zelf houden, moeder?'

'Ik durf ze niet meer thuis te bewaren, je weet nooit wat er kan gebeuren.'

Ja, we moeten er iets aan doen, andere stempels zijn ook plotseling ingetrokken.

's Avonds tegen achten gaat zij naar huis. Het kan niet anders. Na acht uur mag zij niet meer op straat en moet thuis zijn, zo is voorgeschreven. Wie zich daar niet aan houdt en wordt gesnapt, gaat onherroepelijk naar Westerbork, als strafgeval, evenals degene bij wie het gebeurt.

Hebben wij geen familie die kan helpen? Die van mij is ondergedoken, gearresteerd, gevlucht, ieder moet nu zijn eigen huid redden. En de familie van Bep? Haar moeder zit in Ravensbrück, haar tweede vader is doodgeschoten.

Bij oom Piet en tante Riek? Wij hebben er al verschillende keren geslapen, met onze kleine meid, als er onraad was. Maar na de arrestatie van Henk en Mien Sneevliet is het er niet veilig, het was ook hun onderduikadres wanneer zij in Amsterdam waren. Waar an-

ders iets te vinden? Bij vrienden? De een werkt in Duitsland, de ander in Frankrijk, weer anderen laten niets weten, mijden ons liever, geven niet thuis, de besten zijn zelf ondergedoken.

Het is een geluk dat moeder het doktersstempel heeft, maar toch, er móet iets gebeuren voor het te laat is. Stel je voor dat de politie bij haar komt terwijl zij alleen thuis ligt, vader weg, in Polen, Maurits in Apeldoorn en wij vijf minuten bij haar vandaan en toch onbereikbaar, na achten. Wat zou zij zo doen, 's avonds in haar eentje? De brieven lezen, die wij van vader ontvingen? En natuurlijk de brieven en kaarten van Maurits, die geregeld komen, aan ons adres, en die moeder 's avonds meeneemt, want wat van Maurits komt is voor haar.

Ze moet zo weer naar huis, kwart voor acht is het.

Wat? Er wordt gebeld. Het is de benedenbuurvrouw van moeder, zij komt vertellen dat er politie op de woning is. Vóór achten? Ja, vóór achten.

Wat moeten wij doen? Kan moeder gewoon naar haar woning gaan en het doktersstempel laten zien? Zullen zij dan nog geloven dat zij ziek is? Maar wat dan? Wat dan godverdomme! Hier afwachten wat er gaat gebeuren? En morgen een onderduikadres zoeken? Waar in hemelsnaam? Trouwens, straks komen ze bij ons, het kan haast niet anders. Alle post van Maurits heeft moeder thuis, met ons adres erop. Als zij wil onderduiken moet het nu gebeuren, onmiddellijk, maar dan moet ik met haar mee, om niet zelf gegrepen te worden. En Bep dan? Moet zij alleen thuis blijven met ons Elsje? Als ze háár eens arresteren omdat moeder en ik er niet zijn? Dan moeten we met ons vieren weg, en waarheen? En de winkel, wie gaat er morgen naar de winkel? Waar moet het geld vandaan komen

om onder te duiken als we er niet meer in kunnen?

Maar moeder heeft toch het stempel, het doktersstempel? Als zij nu eens bij ons in bed gaat liggen en wij zeggen dat zij zo ziek is dat zij niet naar haar woning kon gaan? Ze kan het stempel laten zien. Dan zullen ze haar toch niet meenemen?

Ja, dat is de oplossing. De doktersstempels zijn nog geldig, daar zullen ze rekening mee moeten houden. Ze mag niet bij ons zijn, dat is waar, het is een risico dat moeder en ik moeten nemen. Maar er zit niets anders op, al het andere is veel riskanter, als het al mogelijk is.

‘Kunnen we dat wel doen?’ vraagt Bep.

Moeder zegt niet veel, zij vertrouwt haar lot volkomen aan ons toe.

Ik voel me heel beslist nu: ‘Weet jij dan een andere oplossing? Moeder heeft het doktersstempel. Laten we voortmaken, anders loopt het nog mis en staan ze voor onze neus.’

Nu gaat moeder zich vlug uitkleden om in bed te liggen en ziek te zijn, bij ons, zodat ze haar niet kunnen meenemen.

Bep gaat naar moeders huis en nu ben ik alleen met moeder.

‘Maurits is gelukkig veilig, hè Salie?’

‘Ja moeder, hij zit daar goed.’

‘Hoe zou vader het maken?’

‘Vader is een flinke man, hij slaat zich er wel doorheen.’

Moeder zucht, diep, zoals zij dat al zo vaak heeft gedaan, en waaraan ik mij wel heb geërgerd, ik weet niet waarom.

‘Soms ben ik blij dat Saartje al die ellende niet hoeft mee te maken. Het is bijna te veel voor een mens.’

Weer zijn we stil.

‘Maar Elsje zullen ze gelukkig niets doen. Ze is zo’n lieve meid.’

‘Ja, het is wel moeilijk in deze tijd, maar het is een groot geluk dat we haar hebben.’

Daar is Bep, een Schalkhaarder bij zich, in zijn zwarte uniform als een doodgraver. Zij heeft hem verteld dat moeder ziek is en niet naar huis kon.

‘Mag ik uw persoonsbewijs zien?’

‘Hier is het.’

Hij kijkt en kijkt, ja, ze heeft een doktersstempel.

‘Dan ga ik maar weer’, zegt hij.

Kan het waar zijn? Het is goed afgelopen, gegaan zoals wij het hebben gewild. Wat een geluk. Moeder blijft natuurlijk bij ons vannacht, morgen zien wij wel weer.

‘Toen ik binnenkwam was hij bezig de laden van het dressoir te doorzoeken’, vertelt Bep. Hij had zeker ook de post van Maurits gevonden.

‘Zie je wel, Bep, dat we er verstandig aan hebben gedaan?’ Ineens voel ik me heel zeker en flink, dat idee was van mij, het is goed gegaan. Wat een zegen.

Negen uur is het intussen geworden. Er wordt gebeld, drie maal, goed volk dus. Is het die Schalkhaarder weer? Waarom is hij teruggekomen?

‘Ik moet uw moeder toch halen. Vandaag zijn de ziekenstempels ingetrokken, is me in de kazerne gezegd.’

Hij liegt het, natuurlijk, hij heeft zeker zijn aantal niet gehaald.

‘U kan een zieke vrouw niet meenemen.’

‘Het zal toch moeten.’

Ik ga bij het bed van moeder staan, tussen haar en die Schalkhaarder in.

‘U ziet toch dat zij ziek is.’

‘Ik kan er niets aan doen, het zijn mijn instructies.’

‘Zij kan toch niet mee.’

‘En toch moet het.’

Wat kunnen wij nog doen, in godsnaam, hoe houden we die smeerlap tegen?

Maar moeder staat al op, kleedt zich langzaam aan. Zullen we Elsje wakker maken?

‘Laat die schat slapen’, zegt ze en bukt zich over haar heen om haar voorzichtig een zoentje te geven, als in een roes.

Ook mij geeft ze een zoen en huilt geluidloos, terwijl ik haar terugzoen en nu roep ik haar na, bij de buiten-deur: ‘Dag moeder, dag moeder, tot ziens moeder, dag moeder’, zonder ophouden, zoals ik dat deed als kind wanneer ik bang was in bed en bleef roepen tot zij kwam om mij gerust te stellen en wat te drinken te geven. Maar nu komt zij niet, zij is weggehaald door die Schalkhaarder, en Bep is met haar meegegaan, tot de Tulpkazerne, om zo lang mogelijk bij haar te zijn.

Het is misgelopen, ontzettend is het. Ik steun met mijn hoofd op mijn handen, alles gaat mij door het hoofd. Ik had het niet moeten voorstellen, maar het leek me de beste oplossing en het ging eerst ook goed. Hoe kon ik weten dat vandaag de ziekenstempels zijn ingetrokken? Juist vandaag? Het is afschuwelijk voor moeder, en wat moet ze wel van mij denken?

Daar is Bep weer. Haar lichaam schokt van verdriet.

De nacht gaat ongemerkt over in de volgende dag, want slapen kunnen wij geen van beiden. Nu horen wij ook van anderen: ze hebben alle zieken weggehaald, uit de Joodse Invalide, overal vandaan.

Bep probeert contact te krijgen met de Hollandse Schouwburg, moeder is gevallen hoort ze, en ligt in coma.

Weer gaat Bep op sjouw, nu naar Westerbork, om te proberen daar iets voor moeder te doen. Ze is er al eens naar toe gereisd om warme kleren voor vader te brengen, maar zij werd niet toegelaten en moest de kleren langs de weg neerzetten vanwaar de ongelukkigen op platte wagens op transport werden gesteld. Nu komt zij binnen, met een bezoekpasje en bezoekt moeder in de barak. Dokter De Widt belooft iets voor moeder te zullen doen. Er komt zelfs een kaart uit Groningen, zij mag daar naar een oogarts.

In Westerbork heeft moeder familie getroffen, een nicht met haar man en vijf kinderen en Hennie, verpleegster in het Apeldoornse Bos, dat nu ook is leeggehaald, met het intrekken van de ziekenstempels. Zij kan moeder vertellen dat Maurits is gevlucht. Dat weet zij tenminste, wat zijn wij daar blij om.

Ons Elsje wil weten waar opoe is, ze was er anders elke dag.

‘Ze is naar opa Barend toe.’

‘Waarom dan?’

‘Hij is zo’n lieve opa, ze wou hem niet alleen laten.’

Ze is niet tevreden: ‘Eén nachtje slapen?’

‘Nee, wel honderd, maar dan komt ze met opa en gaan ze nooit meer weg tot je heel groot bent, zo groot als de huizen in de lucht.’

En weer komt er een kaart uit Westerbork:

Liefste kinderen en kleinkind. Nog even dit kaartje we zullen moeite doen vader op te zoeken en is dus niet alles verloren. Wij zullen ook hopen elkander spoedig weer te zien. Jelui allen gepakt en gezoend en omhels Elsje dubbel van opoe en moeder.

Het is eind januari 1943. Op de Engelse zender wordt meegedeeld dat de Russische troepen het beleg van Leningrad hebben doorbroken. Zulke berichten moeten vader en moeder in Polen toch ook moed geven.

MAURITS

Het Apeldoornse Bos is leeggehaald. Maurits is gevlucht, en is nu bij ons. Ik vertel hoe ze moeder hebben weggehaald. Ik ben bang als ik er met hem over praat, bang dat hij het niet zal begrijpen, dat hij me zal veroordelen. Hoe konden we weten dat de doktersstempels die avond ongeldig werden verklaard?

‘Ik weet het toch, ze hebben het Apeldoornse Bos nu ook leeggehaald. Alle patiënten hebben ze meegenomen. En al het verplegend personeel.’

‘Kon ons nichtje Hennie niet vluchten?’

‘Ze wou de verpleegden niet in de steek laten.’

Heb ik moeder in de steek gelaten? Zou Maurits dat denken?

‘Moeder weet gelukkig dat je bent gevlucht.’

We stoppen nu met praten. Elsje komt binnen. Ze wil dat Maurits met haar meegaat, op straat, hoe moet je haar duidelijk maken dat het niet kan? Ze is nog geen drie jaar. Op straat mag ze er niet over spreken, maar hoe kan ze dat begrijpen?

‘We moeten een ander brilmontuur voor je zien te krijgen, Maurits, dit donkere maakt je veel te joods.’

Heeft Bep gelijk? Het is mij nooit opgevallen, dat Maup er joods uit kon zien.

‘Zou je niet kunnen onderduiken bij Mies?’

Zij is verpleegster en woont alleen op een kamer. Maurits heeft verkering met haar gehad, zij is niet-joods.

‘Ik ga niet naar haar, dat is verleden tijd.’

Het is uit tussen hen, we weten het maar al te goed.

Meer dan eens hebben we tegen Maurits gezegd: 'Waarom gaan jullie niet trouwen?' Er was toen al sprake van dat nieuwe gemengde huwelijken spoedig niet meer zouden worden toegestaan.

'Ik wil niet met haar trouwen alleen maar om me veilig te stellen, dat is gemeen tegenover haar', hield hij ons voor.

'Jullie gaan toch met elkaar?'

'Ik weet niet of ik anders wel met haar zou willen trouwen.'

'Jullie kunnen later weer uit elkaar gaan als het moet.'

'Dat is geen basis waarop je begint.'

Hoeveel keer hebben we zo gesproken? Tot Maurits de verkering uitmaakte, omdat hij niet meer van haar hield en het niet eerlijk vond zo door te gaan.

Wat nu?

Voorlopig kan Maurits bij Ben en Coba in de Van Lennepstraat. Erg veilig is het niet, iedereen kent iedereen op de trap, maar komt tijd, komt raad.

Misschien weet Greet iets, een vriendin van Bep, in Enschede. Het is te proberen.

Het lukt, Maurits kan in de buurt bij een boer werken. Maar is het een goed adres? De man is wantrouwig, vraagt Maurits of hij een jödde is. Greet had gezegd dat het een arbeider betrof die niet naar Duitsland wilde, maar joden kan hij niet hebben. Bovendien heeft Maup te veel last van zijn linkerarm, waarvan hij eens de elleboog heeft gebroken, en die hij niet meer kan strekken. Hij kan er geen hooi mee op een kar gooien, en het vasthouden van de koeien geeft ook moeite. Hij vlucht en is nu weer bij ons en speelt met onze kleine meid. Ze heeft een blauw jurkje aan, een hoepel om, als leidsel, en Maup moet hem vasthouden.

Zij is het paardje. Prachtig vindt ze het, oneindig kan ze het volhouden, als Maurits maar achter haar aan loopt, om het tafeltje. Ze vraagt nu niet meer waarom hij niet meegaat, op straat spelen of in de tuin, dat doet hij toch niet. Opoe Sientje ging wel mee, naar de eendjes.

Maar toch kan Maurits niet bij ons blijven. Een paar huizen bij ons vandaan woont die vervloekte NSB'er.

We zoeken links, we zoeken rechts. Ook in de analyse spreek ik erover. De dokter noemt mijn politieke vrienden verschrikkelijke mensen, omdat zij niet helpen.

Hij vertelt me dat hij er met het studentenverzet over gesproken heeft. Je broer kan onderduiken in de Noordoostpolder. Het is feest bij ons, eindelijk, Maurits zal tenminste veilig zijn, hèm mogen ze niet in hun poten krijgen.

Vandaag gaat hij weg, we hebben zelfs taartjes, op de goede afloop.

‘Hou je haaks, Maup. Bep gaat met je mee tot Zwolle. Je weet waar je verder naar toe moet.’

Elsje wil niet van zijn nek. ‘Kom nou, meissie, oom Maurits komt gauw terug.’

En nu weg, de straat op. Bep volgt, straks geven ze elkaar een arm, dan lijkt het of ze een getrouwd stel zijn, dat valt minder op.

Het is goed gegaan, er was geen controle in de trein. In Zwolle is Maup zelf verder gegaan, met de bus naar de Noordoostpolder. Daar moet hij nu al zijn, veilig en wel.

Eindelijk een lichtpunt, Maurits is tenminste gered. Ze zullen hem niet meer te pakken krijgen. Met de oorlog gaat het ook goed, het Duitse leger is verslagen bij Stalingrad. Waar zouden vader en moeder nu zitten? Straks worden ze misschien bevrijd door de Russen.

Als het maar niet zo lang duurde allemaal, gelukkig, nu is er een keer ten goede, ook in de oorlog.

Er is post. Dat gebeurt niet veel. Eens per maand komt er een brief uit Ravensbrück, van de moeder van Bep. Ze zouden haar vrijlaten, hebben de nazi's destijds aan haar man beloofd voor ze hem doodschoten, maar wat is hun woord waard? Waar komt de brief vandaan? Uit Zwolle? Van een advocaat?

Het kàn niet waar zijn. Is Maurits gearresteerd? Ontzettend is het, nu hebben ze hem ook.

'Ik zal naar die advocaat toe gaan, misschien is er iets aan te doen.'

Iets aan te doen? We geloven het zelf niet meer.

Maar weer gaat Bep naar Zwolle.

De advocaat vertelt haar dat er juist een groep persoonsbewijzen is geblokkeerd waar dat van Maurits bij was. De SD heeft de bus gecontroleerd en Maurits eruit gehaald. Hij zit nu op het politiebureau. Misschien mag Bep hem daar even spreken.

Het lukt niet, de smerissen staan het niet toe, geen vijf minuten zelfs.

Verslagen komt Bep thuis, niets heeft geholpen.

Er komt bericht van Maurits. Hij is als strafgeval doorgestuurd naar Westerbork. Is het erg als je strafgeval bent? Hij krijgt er werk in de schoenmakerij, dat is vader niet eens gelukt. Stel je voor dat hij in Westerbork kan blijven.

BERICHT UIT WESTERBORK

Er zijn vandaag twee kaarten van Maurits uit Westerbork gekomen, waarin hij schrijft:

Dinsdag 4 Mei

Beste Salie, Bep en Elsje. Nu, het moment is daar. Trots mijn aanstelling als schoenmaker ga ik ook naar Polen. Nu, ik had het al drie weken verwacht en ga, dankzij jullie en ook dankzij Enschede wat ik las uit jullie brief, welke ik gisteravond voor het eerst kreeg, niet zonder kleren. Salie, jouw plusfour heb ik aangetrokken, hij zit warm. Je zal het wel goed vinden. Bedankt voor wat jullie alles gedaan hebt voor mij. Laat Elsje vooral een flinke lekkere meid worden. Een poot Maurits.

En een tweede kaart, diezelfde dag:

Ben op transport [door een vreemde hand doorgehaald en veranderd in: reis] gesteld. Beste wensen. Een poot, Maurits.

Tijdens de analyse voel ik mij verslagen. Mijn stem is hees. De dokter spreekt over mijn omfloerste stem. Waarom? vraag ik mij af? Betekent het dat ik in de rouw ben? Verberg ik iets? Maar wat kan ik verbergen? Een punt tijdens de analyse is geweest, dat ik jaloers was op Maurits, maar dat kan nu toch niet meer meespelen? Onderdruk ik een verwijt aan dokter Van Bomas, dat het allemaal is begonnen met de arrestatie

van Maurits, op weg naar de Noordoostpolder, het adres dat hij heeft verstrekt om te helpen? Maar daar kon de dokter toch niets aan doen? Net zo min als ik iets kon doen aan de arrestatie van moeder, en de verdwijning van vader. En toch heeft de arrestatie van moeder mij niet meer losgelaten, nog altijd voel ik mij schuldig. Zou ik dit gevoel nu met de dokter delen, zou het ons voor de rest van ons leven aan elkaar binden?

Terwijl al die gedachten door mij heen vliegen, zwijg ik, zwijg ik, zwijg ik.

ILLEGALITEIT

Ik ben er bij en ik ben er niet bij, zoals vroeger toen ik als kind aan het spel deelnam en tegelijkertijd ieder van mijn vriendjes afzonderlijk opnam, en dwaal in gedachten af bij het opnemen van de leden van het Politiek Bureau. Zij voelen zich verre boven mij verheven, omdat zij de helden van het eerste uur zijn, die aanwezig waren bij de oprichting van het Comité van Revolutionaire Marxisten in de kerk van het Swedenborg-genootschap in Den Haag, op 22 augustus 1942. Ze bewijzen mij een hele eer door mij nu op te nemen in de leiding van vijf, ik, die bij de geboorte van de organisatie verstek liet gaan.

Moeder was nog bij ons de eerste keer dat er bij ons werd vergaderd, kort voordat zij werd gearresteerd. Nu is moeder er niet meer, en niemand van de leiding vraagt naar haar. Het doet mij pijn, maar dat er van onverschilligheid sprake is praat ik in mezelf weg. Wij gaan er allemaal prat op dat wij het politieke verzet vertegenwoordigen, en niet het praktische verzet, en misschien willen ze het wel op die manier laten blijken. Onbewust. Alles verklaar ik op die manier, sinds ik in analyse ben. Maar het treft mij niet minder.

De vergaderingen vinden voortaan bij ons thuis plaats, is afgesproken. Ik ben de enige die in Amsterdam woont, en als ik met een vals persoonsbewijs en zonder ster op reis moet, is dat riskanter dan wanneer de anderen naar mij toe komen.

Elke keer wanneer ze komen, knijp ik hem wel. Een voor een verschijnen ze, met een onderbreking van vijf

minuten. En om niet op te vallen heeft elk van hen een aktentas bij zich. Op zondag. Bep en ik kijken elkaar dan aan, maar je wilt zoiets niet laten merken en er iets van zeggen durf ik niet. Toch is het link, want twee huizen bij ons vandaan woont die NSB'er, een kwaadaardige die een joods kindje heeft verraden, ondergedoken bij mensen aan de overkant. Het kindje hebben ze meegenomen, de man zit nu in een concentratiekamp.

Het zijn geen gewone jongens met wie ik nu samenwerk. Piet, de oudste, heeft in Spanje gevochten. Bij de POUM, de links-socialistische militie. Toen Stalin zijn greep op Spanje kreeg, werd hun munitie ingehouden. Aan het front van Aragon werden ze door Moren aangevallen, toen ze alleen nog handgranaten hadden. In mei 1937 is Piet gearresteerd, toen de Internationale Brigade in opdracht van Stalin de telefooncentrale in Barcelona moest bezetten, die het centrum was van de anarchisten en de POUM. Uit de gevangenis van de Russische geheime dienst heeft Piet een briefje kunnen smokkelen naar de Nederlandse ambassade, en zo is hij vrijgekomen. Maar er was meteen bekend dat hij in Spanje had gevochten, en daarom is hem zijn staatsburgerschap afgenomen.

Harry heeft zowat op sterven gelegen, na aan het front in Spanje gewond te zijn geraakt. In het ziekenhuis zijn ze van de ambassade toen bij hem geweest. Ze hebben hem beloofd niet te zullen doorgeven dat hij Spanje-strijder was. Dat hebben ze ook niet gedaan, ze dachten dat hij toch zou doodgaan. Daarom is hij nog Nederlander.

Dan is er Herman, een magere Fries die in Den Haag heeft gewoond maar na de arrestatie van Sneevliet naar Friesland is gevlucht. Hij spreekt goed Duits, want zijn vader heeft met zijn gezin jarenlang in Duits-

land gewoond, en is er tijdens de Eerste Wereldoorlog zelfs lid geweest van de Spartakus-groep van Rosa Luxemburg en Karl Liebknecht.

En ten slotte heb je Wout. Hij is de jongste, misschien tweeëntwintig jaar oud, en het rastype van een kantoorbediende. Je zou niet zeggen dat je met een revolutionair van doen hebt. Hij is een Pietje-precies, met keurig gekamde haren en vooral op de penning. Elke cent is hem heilig. Maar toch heeft ook hij een verleden. Hij heeft de leiding gehad van een groep jongeren, een eigen illegale brief uitgegeven ‘Aan de jongeren’, en verzorgt nu de illegale publikaties van onze groep.

Cor, de vrouw van Piet, is een tanig mensje, met een scherpe tong. Zij waakt over haar man alsof hij door iedereen bedreigd wordt, en strooit dan hatelijkheden in het rond. Vooral Harry heeft het moeilijk met haar. Hij vertelt mij dat in Barcelona een Pools hoertje stapelgek was op Piet, en nu is hij met zo’n stuk venijn getrouwd, klaagt hij. Voor de vergadering zei hij tegen me, dat hij iets tegen haar wilde ondernemen. Maar ik weerhoud hem ervan. Zij is onmisbaar, want zij brengt het illegale materiaal door het hele land. Dan slaapt ze bij ons. De laatste keer is zij ongesteld geworden – Bep ontdekte het aan de bloedvlek in het laken – en toch is zij ’s morgens weer op de fiets gestapt. Een conflict met haar zou een conflict met Piet betekenen, dat dient Harry te begrijpen.

Maar ik kan het niet langer aanhoren dat ze praten en praten, en geen enkele belangstelling tonen voor mijn bedreigde familie. Het bonst in mijn oren, en ik ga naar de keuken om tot kalmte te komen.

Daar staat op de aanrecht een flesje met pillen van onze kleine meid. Zij heeft maden. De mensen hebben

geen zeep meer om zich goed te wassen, alle moeders klagen erover, en eitjes verzamelen zich onder de nagels van de kinderen. Ook ons dochtertje heeft haar flesje madenpillen van de dokter. Ik ken de uitwerking ervan. Ze moeten worden doorgeslikt. Als je erop kauwt zijn ze vreselijk bitter, en maken je lippen en tong pimpelpaars. In de la ligt een leeg doosje van wybertjes uit een ver vervlogen tijd. Haastig vul ik het doosje met madenpilletjes, en ga ermee de huiskamer in.

Met een onschuldig gezicht neem ik het doosje uit mijn broekzak, en vraag: 'Wie lust er een wybertje?' Ongelovige blikken. Wybertjes in deze tijd? Maar ik verzeker met de hand op mijn hart dat we onder in de kast nog een doosje hebben gevonden. Om ze te overtuigen neem ik eerst zelf een pilletje, en slik het door.

Nu strekken begerige handen zich naar het doosje uit. Zij zuigen erop, ieder voor zich, totdat Piet erop gaat kauwen en uitroept: 'Bah, wat een vieze smaak', terwijl hij de restanten uitspuugt op zijn hand.

En om beurten beginnen zij te vloeken, vegen slieren spuug van hun mond, terwijl paarse vlekken hun gezicht opvrolijken.

Ik poog mezelf in te houden, en moet ineens geweldig lachen. Nu staat Wout op en begint tegen me te schreeuwen. Dat ik me moet schamen. Dat ik met mijn gedoe de leiding in gevaar breng. Dat hij zulke geintjes niet meer pikt. Rode vlekken komen voor zijn ogen, naar het schijnt, want even sluit hij ze, hij bijt op zijn lippen, en schreeuwt dat hij zich godverdomme door mij niet in de maling laat nemen. Zij het vuile werk doen en ik in analyse naar mijn zieltje zoeken!

Ik sluit mijn ogen, met het gevoel alsof ik met een smak tegen de grond ben geslagen en plotseling tot bezinning kom. Wat geeft ze het recht mij voortdurend te verwijten dat ik bij het illegale werk een jaar buitenspel heb gestaan, omdat de analyticus het niet toestond? Weten ze veel, hoe moeilijk de toestand voor mij is, elke dag opnieuw? Bij ons thuis zijn de vergaderingen. Zodra het misgaat kost het mij als jood mijn leven. Waarvoor doe ik dit illegale werk? Met het risico voor Bep en Elsje? Heb ik me laten demoraliseren, door me die vraag te stellen? Natuurlijk wil ik me te weer stellen tegen de nazi's. Natuurlijk ben ik internationalist gebleven, en wil niet verzuipen in de poel van het chauvinisme. En ineens zeg ik:

'Ik stel hierbij voor het Derde Front aan te sluiten bij de Vierde Internationale.'

Verbaasde uitroepen. Het is toch niet mogelijk, zonder toestemming te vragen? Met wie moeten wij daarvoor in contact treden? In Frankrijk nog wel?

Maar ik antwoord:

'Een dergelijk contact kan nu eenmaal niet, op dit ogenblik. Als men het zou weten, zouden ze ons besluit alleen maar toejuichen: een illegale groep in bezet Europa, die spontaan toetreedt tot de Wereldpartij van Trotski.'

Moet erover gestemd worden? Is iedereen het ermee eens? Dan komt het voortaan in onze illegale krant *De Rode October* te staan. Opdat de wereld het wete.

VALSHEID IN GESCHRIFTE

Voor al in Amsterdam-Zuid, waar de schoenmakerij van vader is gevestigd, zie je de ene joodse zaak na de andere verdwijnen. Geliquideerd. Door een Verwalter. Hoe moet ik aan met de akte van overdracht aan Bep, die vader niet meer heeft kunnen tekenen, en waar ik zijn handtekening onder heb nagebootst? Laten registreren, en de zaak bij het Handelsregister laten overschrijven op Bep? Of bij de Kamer van Koophandel? Hoe moet ik ermee aan? Bij de Joodse Raad hoef ik er niet mee aan te komen, het is een stelletje angsthazen, en in dit geval kun je ze geen ongelijk geven. Een advocaat raadplegen? Maar welke? Wie is er betrouwbaar en wie niet?

‘Ga naar die van oom Henk’, zegt Bep, ‘die hem heeft bijgestaan voordat hij ter dood werd veroordeeld. Hij is katholiek, maar fout is hij in ieder geval niet.’

Tegenover de vriendelijke, keurig geklede veertiger zoek ik naar woorden, terwijl hij mij onderzoekend aankijkt. Moet ik het hem wel vertellen of niet? Als ik net doe alsof het werkelijk vaders handtekening is, zal hij ook nooit te weten komen dat het eigenlijk de mijne is. Tenzij er formaliteiten nodig zijn, waaruit blijkt dat vader er al niet meer was toen hij zogenaamd zijn handtekening zette. Het is beter er wel over te spreken. Er is immers geen sprake van eigenbelang, het is vaders wil geweest. Aarzelend licht ik de advocaat in.

‘Zo gauw mogelijk die akte verscheuren’, zegt hij kortaf, ‘anders hebt u valsheid in geschrifte gepleegd.’

‘Niet tegen de wil van mijn vader.’

‘Wel tegen die van de wet.’

‘Dan blijft het een joodse zaak, die ze vandaag of morgen liquideren.’

‘Beter de schoenmakerij dan u.’

Er is geen praten tegen, en ofschoon hij me niet wil dwingen, stelt hij er prijs op dat ik de akte in zijn bijzijn verscheur. Met tegenzin voldoe ik aan zijn verzoek, en hij ziet aan mijn gezicht dat het me niet zint.

‘De oorlog duurt niet eeuwig, geloof mij’, zegt hij verzoenend. ‘Vandaag, op 10 juli 1943, is op de Engelse zender meegedeeld, dat geallieerde troepen zijn geland op Sicilië. Het is het begin van het einde voor ze.’

LIQUIDATIE

‘Hebt u misschien een knecht nodig?’ vraagt het mannetje dat voor de toonbank staat te wachten, mij onderdanig. Hij is wel eens bij vader in de schoenmakerij geweest om een stukje leer te kopen dat hij als thuiswerker nodig had, en hij weet dat ik er nu alleen voor sta.

Hij wordt vergezeld door zijn vrouw. Zij draagt een Leger-des-Heils-uniform, heeft strak achterovergekamd grijzend bruin haar, en loopt mank door een horrelvoet. En nu neemt zij het woord. Kan ik haar man echt niet gebruiken?

Ik aarzel alvorens antwoord te geven. De vraag hoe ik verder moet is een verschrikkelijk probleem voor me. Alleen kan ik het, met mijn gebrek aan vakkennis, niet aan. Dat is wel gebleken sinds een tijdelijke hulp voor de Arbeitseinsatz naar Duitsland is verdwenen. En wie wil bij me werken, met het bordje ‘Joodse Zaak’ in de etalage? Het mannetje is een prutser, dat is zeker. Als hij schoenen liet stikken, zag ik het meteen. Zoveel weet ik nu wel van het vak.

En toch is het een kans. De klanten zijn allang blij als hun schoenen worden gerepareerd. Voor vakwerk moeten ze tot na de oorlog wachten, wanneer vader en Maurits er weer zijn.

‘Wanneer kunt u beginnen?’

Het echtpaar Lodenburg is onafscheidelijk als twee parkietjes. Elk ogenblik komt de vrouw van de prutser de schoenmakerij binnenvallen. De hele dag brengt ze kopjes surrogaatthee en Ersatzkoffie. Zo maakt ze

zich onmisbaar. Want vaak moet ik weg, naar de analyse, naar de leerhandelaar, en wie zorgt er dan voor het stinkeltje, zoals vader het noemt, behalve haar man, die de klanten nauwelijks te woord kan staan?

Als een robot loop ik dagelijks naar de schoenmakerij, die een nachtmerrie voor me wordt. Die twee afschuwelijke mensen, wat moet ik met ze beginnen? Een enkele keer is hun zoon erbij, een blaaskaak met een babyface en net zulk geplakt haar als zijn vader, vriendelijk, onderdanig, soms in uniform van de posterijen.

Weer stappen moeder en zoon het winkeltje binnen. Wat heeft die knaap nu voor pakkie aan? Het uniform van de Schalkhaarder politie. Fout zijn ze dus, die rotzakken, al die tijd hebben ze me bedrogen met hun smoesjes over rotmoffen, hun medelijden met joden, hun stroopsmeerderij. Wat valt er nu nog te redden? De indringer ontslaan is gevaarlijk. Hij weet immers dat ik de penmachine heb verkocht aan een joodse schoenmaker in de Gerard Doustraat, een gevluchte Duitser, gemengd gehuwd, zijn zoon is zelfs bij de Wehrmacht, en hem dreigt geen liquidatie.

De dreiging hangt mij al zo lang boven het hoofd, dat ik me afvraag of er wellicht een vergissing in het spel is, of de bezetters over het hoofd hebben gezien dat vaders winkel een joodse zaak is, of er soms een administratieve fout is begaan waardoor het stinkeltje zal worden gespaard.

‘Waar kan ik u mee van dienst zijn?’ vraag ik aan de glimlachende magere man, die zwijgend heeft staan luisteren naar een klant, totdat deze is vertrokken. Hij geeft me een hand, opent zijn aktentas en haalt er een papier uit te voorschijn.

‘Dit is de zaak van Barend Santen, nietwaar?’

‘Jazeker.’

‘Geboren 4 juli 1887. Zo oud bent u nog niet, neem ik aan...’

‘Het is mijn vader. Die is er niet meer.’

‘Maar de schoenmakerij-fourniturenhandel is toch van hem, als ik het hier goed lees.’

Ik knik.

‘Dan spijt het me voor u, maar ik ben de Verwalter en heb opdracht de zaak te liquideren. Ik begrijp dat het moeilijk voor u is, ik heb zelf een schoenmakerij aan de Amstellaan, maar wat moet nu eenmaal.’

Het ligt me op de lippen te zeggen dat niemand hem daartoe verplicht, maar het is verstandiger mijn mond niet voorbij te praten.

De man vervolgt: ‘U moet niet denken dat ik de duivel in eigen persoon ben. Misschien is er een tussenoplossing, en kunt u de zaak overdoen aan de heer Lodenburg, die bij u in dienst is.’

Zijn naam noemt hij, de naam van de prutser.

‘En als ik daar niet toe bereid ben? Het is tenslotte de zaak van mijn vader. Met welk recht kan ik zijn eigendom verkopen?’

‘Dan wordt de boel zonder meer geliquideerd en bent u nog verder van huis. Heeft uw vader daar misschien wat aan? Nu kunt u wellicht een regeling treffen waarvan u beiden voordeel hebt. Lodenburg wordt eigenaar, en daar zal hij wel wat voor overhebben. Nietwaar?’

Onmiddellijk springt de prutser op en komt naar de toonbank toe.

‘Ja meneer, natuurlijk meneer’, beaamt hij.

Als de zaak op deze manier verkocht wordt levert het een schijntje op, niet meer dan de officiële waarde

van de aanwezige inboedel. Op vergoeding van de goodwill valt niet te rekenen. Wat zou vader ervan zeggen? Doe het, anders krijg je een drol. Later zien we wel weer.

In elk geval moet ik zwart op wit hebben dat vader na de oorlog de schoenmakerij van Lodenburg kan terugkopen voor de prijs die hij er nu voor betaalt. En ik vertel hem dat.

Het is vreemd het deurwaarderskantoor binnen te stappen waar ik lang geleden heb gewerkt, en het is de vraag of zij het aandurven een onderhandse akte op te maken tegen een nazi-maatregel.

De deurwaarder luistert aandachtig naar mijn uitleg, loopt naar het achterkantoor om gezegeld papier te vragen. 'Ik dicteer, en jij schrijft het zelf op', zegt hij. Registratie is niet nodig. Er is duidelijk sprake van een dwangsituatie, van overmacht. Na de oorlog wil ik graag onder ede verklaren dat de akte, ofschoon door jou geschreven, door mij is opgesteld. Je houdt wel je kaken op elkaar, hoop ik.'

In de mooiste juridische termen vormt zich onder mijn handen een akte, waarin uitdrukkelijk wordt verklaard dat de verkoop aan Lodenburg via de Verwalter na de oorlog zijn rechtsgeldigheid zal verliezen en dat Lodenburg dan op eerste aanmaning de schoenmakerij zal moeten opleveren aan Barend Santen of diens rechtverkrijgenden nadat hem de koopsom is terugbetaald. Zover gekomen met dicteren, zegt de deurwaarder: 'En nu moeten we nog een dwangsom vaststellen voor het geval hij zijn verplichtingen niet nakomt. Hoeveel zullen we hem laten betalen voor elke dag dat hij in gebreke blijft? Zeg het maar. Vijfhonderd gulden?'

Ik aarzel met antwoorden. Voor Lodenburg betekent de akte niet veel meer dan een vodge papier, een hulpmiddel om de schoenmakerij in handen te krijgen. Ongetwijfeld gaat hij ervan uit dat de nazi's de oorlog zullen winnen en dat hij zonder enig risico zijn handtekening onder de akte kan plaatsen. Zolang er van een werkelijke dreiging geen sprake is, lijkt het onwaarschijnlijk dat hij iets tegen me zal ondernemen, want het zou zich onherroepelijk tegen hemzelf richten, zoveel snapt hij er wel van. Onder de gegeven omstandigheden evenwel een dwangsom bedingen betekent een enorm risico. Als de valse hond die hij is gevaar ruikt, zal hij onmiddellijk gaan bijten.

‘Geen dwangsom’, antwoord ik de deurwaarder, ‘als we na de oorlog een proces moeten beginnen, verliest hij het toch, dan zal het wat langer duren voordat de schoenmakerij weer eigendom wordt.’

‘Ik help ’t je hopen’, zegt de deurwaarder laconiek.

Het stinkeltje is nog geen twee weken formeel in het bezit van Lodenburg als hij de zaak ontruimt en hem heimelijk in een ander deel van de stad vestigt.

RINUS

Nu ik schoenmaker-af ben, heb ik werk gevonden bij Rinus. Harry is bij hem ondergedoken op de Kloveniersburgwal, naast de Maatschappij voor den Werkenden Stand. Rinus heeft er vlakbij een brikettenfabriekje, op de Recht Boomssloot, in een vroegere karrenloods. In die briketten zit een minimale hoeveelheid kolengruis, vermengd met afval van allerlei soort. Met een natte krant eromheen gewikkeld blijven ze urenlang in de kachel smeulen. Die natte krant behoort bij de verkooptechniek.

Ik sjouw dag in dag uit met een volle kar door de straten, vermijd zoveel mogelijk de bruggen over de grachten die je een breuk bezorgen, en verdien er geen droog brood mee. Ten dele is het mijn eigen schuld. Als je precies het aantal briketten afrekent dat je hebt meegekregen, kom je er niet. Je moet eenvoudig zeggen dat je vierhonderd briketten hebt opgeladen als het er vierhonderdvijftig zijn. Dat doet iedereen. Daardoor kom je aan je tax.

Rinus vraagt er zelf om te worden belazerd, en toch kan ik er niet toe komen. Met zijn surrogaat-briketten moet hij zijn gezin met tien kinderen onderhouden, en ook nog een aantal onderduikers die een voor een bij hem binnendruppelen op de Kloveniersburgwal.

Heel lang geleden is Rinus zeeman geweest, in de tijd van de Russische Revolutie. Als lid van de Communistische Partij mocht hij als enig bemanningslid van zijn boot in Wladiwostok gewapend rondlopen, zó'n revolver, vertelt hij trots. Hij heeft nog de op af-

stand gerichte blik van de zeeman in zijn heldergrijze ogen, en de zwaaiende gang van zijn vroegere beroep. De verwording van de Revolutie, en zijn teleurstelling, heeft hij beleefd door zich individueel tegen de uitbuiting te verzetten. Hij wou bij geen baas meer werken, en ging in Den Haag deel uitmaken van de neem-en-eetgroep. Neem en eet, zonder ervoor te betalen.

Wat mij vooral in Rinus aantrekt is zijn correcte houding. Hij heeft mij sinds ik hem ken nooit een kunstje geflikt, en kom daar eens om bij anderen.

Ik ben mijn vrachtje briketten weer kwijt voor die dag, en als ik met mijn handkar over de keien van de gracht kom aanraken, is het werk in de fabriek ook tot rust gekomen. Harry staat zich af te kledderen aan een fontein, dat eens wit is geweest. 'Wacht even', zegt hij, 'ik loop met je mee.'

Wij slenteren naar de Geldersekade en slaan linksaf, waar de torenspitsen van het Waaggebouw dromen over het verleden. 'Weet je dat Rembrandt hier zijn anatomische les heeft geschilderd?' vraagt Harry. Ik heb er, als kind, het meer dan levensgrote beeld van de reus Goliath naast de dwerg David gezien. Vader had er een geintje over gemaakt: David en Oliegat. Dat Rembrandt er had geschilderd, wist ik niet. Maar Harry kent elk feitje uit de geschiedenis, met het fanatisme van de niet-intellectueel die niet achter wil blijven. Vroeger heeft hij op een schillenkar gezeten. Het zal wel waar zijn wat hij over Rembrandt vertelt, want de Jodenbreesstraat is hier vlakbij, waar de oude man met het licht heeft getoverd dat in deze buurt nu niet meer te vinden is. De profeten van zijn schilderijen zijn gedeporteerd naar Polen.

Met ijzer beslagen schoenen ketsen achter mij op de smalle stoep van de Utrechtsestraat. 'Kun je nog harder lopen', hijgt een stem. Verrek, het is Sjaak, die lang geleden lid was van de revolutionaire jeugdbeweging, en bij ons om de hoek woont. Hij is joods, maar als gemengd gehuwde hoeft hij natuurlijk ook niet naar Westerbork. Wat me in hem tegenstaat is dat hij een vleier is, ik heb daar altijd een hekel aan gehad. Maar dat hij het avondgymnasium heeft volbracht, is niet mis. 'Doe jij nog ergens aan?' vraagt hij onnozel. Wat gaat hem dat aan. Zo langzamerhand hebben we allemaal geleerd, dat je je mondje niet voorbij moet praten.

Ik wou maar dat hij opdonderde, want ik moet naar Rinus op de Kloveniersburgwal, en dat gaat hem geen bliksem aan. En steeds vraagt hij bijzonderheden over mensen van vroeger, die ik jaren niet meer heb gezien. Wat wil hij toch?

Hoe raak ik die klootzak kwijt? Het beste is, gewoon met hem door te lopen, en hou vooral je bek, Sal, bij Rinus zitten er zes ondergedoken. Je kan nooit weten hoe je andere mensen in gevaar brengt, al ouwehoert hij er maar over, want een ouwehoer is hij altijd geweest. Hij is me van vroeger zelfs nog geld schuldig. Altijd moest hij iets van je lenen. En nu zeg ik: 'Weet je dat ik nog geld van je te goed heb?' Verschrikt kijkt hij me aan, en verdwijnt haastig.

Joke staart voor zich uit, haar mantel nog aan, terwijl haar handen de armen van de stoel omklemmen. Soms komt zij plotseling bij ons en spreekt nauwelijks een woord. Zij wordt steeds dover, alleen Bep kan zich voor haar verstaanbaar maken. Zij is getrouwd geweest met mijn neef Karl, en is nog steeds niet over de echtscheiding heen.

‘Ze hebben Karl neergeschoten’, vertelt ze met haar te harde en toonloze stem. ‘Politie kwam hem halen. Toen heeft hij zich op de trap los willen rukken. Ze gingen vechten, en toen hij op de grond lag, hebben ze vijf kogels in zijn buik geschoten. Zijn maag is geperforeerd, daarom moest hij binnen vierentwintig uur worden geopereerd. Hij is buiten levensgevaar, maar hij heeft politiebewaking aan zijn bed, dag en nacht.’

‘Waarom kwamen ze hem halen?’ vraag ik.

‘Weet je dan niet dat hij bij een illegale groep van oud-AJC’ers zat? Sjaak Bee heeft ze verraden. Hij zat bij ze in de groep.’

Sjaak Bee een verrader? Even word ik duizelig. Wat een geluk dat ik in de Utrechtsestraat mijn mond heb gehouden.

‘Hij werkte voor de Sicherheitsdienst’, gaat Joke voort. ‘Hij heeft zelfs zijn eigen moeder aangebracht.’

Ik kan het haast niet geloven.

‘Hij is óók neergeschoten’, zegt Joke en lacht met een scherp gezicht. ‘Door de illegaliteit. Op de Amstellaan. Ze hebben hem in zijn longen geraakt. Hij ligt in hetzelfde ziekenhuis als Karl. Je kan hem in de gang horen kermen. De dokters laten hem stikken in zijn eigen bloed.’

Rinus heeft het niet volgehouden met zijn brikettenfabriekje, en zit nu volop in het illegale werk, met een eigen groep. Hij zorgt voor bonkaarten en persoonsbewijzen, en weet aan geld te komen voor onderduikers. Door Harry, en door onze samenwerking met hem, raakt onze groep nu ook steeds meer betrokken bij de praktische illegaliteit. De gekste ervaringen doe je erbij op. In de Saenredamstraat, waar ik een ondergedoken gezin kaarten breng, hoor ik steeds opnieuw de klacht:

ze hebben een kaart van me gestolen. Het is zeker dat zijzelf de kaarten verkwanselt voor tabaksbonnen, ze is een kettingrookster, en ze wordt gek als ze geen sigaret in haar mond heeft. Het is een schandaal. Twee kinderen heeft ze, de een van een jaar of vijf, de andere is een baby. En nu ligt die baby zomaar dood in bed.

Er wordt drie keer bij ons aangebeld in de Cornelis Springerstraat. Wie zou nu nog komen? Vrienden kloppen na achten altijd even aan het raam om ons gerust te stellen. 'Ga jij weg', zegt Bep haastig, schuift de mat opzij, trekt het zeil omhoog en daarna het luik boven de kelder. Een sprongetje, en ik sta gebogen onder de vloer van onze huiskamer. Veilig is een dergelijke plek allang niet meer. Als ze je niet kunnen vinden, schieten ze door de vloer.

Even later tikt Bep met een stok op de grond. Ik haal opgelucht adem. Ik hoor Bep het zeil optrekken, en zelf duw ik het luik omhoog. En terwijl ik de spinnewebben van mijn jasje klop, kijk ik verbaasd in het gezicht van Rinus, met Hermannetje, een kind van vier, naast zich.

'De Grüne Polizei is bij ons thuis geweest', zegt hij. 'Iemand heeft ons verlinkt. Gelukkig was ik niet thuis, en Hermannetje hebben ze niet gevonden. Greet hebben ze niet meegenomen, de anderen zijn gearresteerd.'

Zwijgend lopen we in het donker langs de huizen, en voor de zekerheid houd ik een tas voor mijn ster gedrukt. Oom Piet en tante Riek wonen hier niet zover vandaan. Misschien kunnen ze daar terecht. Zo gaat het altijd. Voor anderen maak ik me te sappel, en voor mijn eigen familie heb ik godverdomme niets kunnen doen.

STERILISATIE

In Westerbork zijn ze de maand juni begonnen met de aankondiging voor gemengd gehuwden: sterilisatie of deportatie. De honden hebben altijd nieuwe verrassingen. In Amsterdam bestaat die mogelijkheid nu ook. Als je je laat steriliseren als gemengd gehuwde, hoef je geen ster meer te dragen.

Ik spreek erover met Sjimme, een schoenmaker uit de Gerard Doustraat, bij wie ik onze schoenen laat stikken en pennen, nu ik zelf die mogelijkheid niet meer heb. Hij staat in de zaak van zijn baas, die allang op transport is gesteld. Deze is zo goochel geweest, de schoenmakerij bijtijds over te schrijven op de naam van Sjimmes vrouw, die niet joods is, en nu staat Sjimme erin zonder ergens last van te hebben.

Sjimme heeft zich laten steriliseren. 'Het gekke is', zegt hij tegen me, 'dat ik me eerst schaamde voor mijn ster, en nu geneer omdat ik er geen meer heb.'

Toch raadt hij me aan hetzelfde te laten doen. 'Het is een pijnloze operatie, je merkt er geen bliksem van. En kinderen, wil jij nog kinderen nemen na de oorlog, na deze oorlog?'

Hij heeft wel eens anders tegen me gesproken, toen ik nog een vrije jongen was. Soms moest ik er voor vader naartoe om schoenen te laten pennen toen hij zelf nog geen penmachine had. Dan plaagde Sjimme me ermee dat ik nog geen meisje had. 'Zo'n knappe gozer als jij, jij kan er heus wel een vinden.' Plaagde hij me, of meende hij het? Die twijfel voelde ik steeds als hij erover begon. Wie vond mij nou knap? En als zijn argu-

menten mij kennelijk niet konden overtuigen, voegde hij eraan toe: 'Hoe wil je later nou grootvader worden van tien kinderen als je páget voor de meisjes bent?'

En ik, met al mijn castratieangsten, hoe zou ik er in de analyse over kunnen zwijgen? 'Als je onvruchtbaar wordt verklaard, kom je er zonder operatie af', houdt dokter Van Bomas mij voor. 'Maar hoe dan?' vraag ik. 'Je kan je zaad laten onderzoeken. De spermacellen hebben een bepaalde snelheid waarmee ze in de vagina naar het eitje van de vrouw toe zwemmen. Is die snelheid te klein, of helemaal gestoord, dan is het zaad onvruchtbaar. Als je thuis met je ballen twee uur lang in een bad gaat zitten van veertig graden Celsius, bereik je dat.'

'En weten ze dit dan niet? We hebben een kind van drie jaar.'

'Je kan die schurken nooit helemaal vertrouwen, maar ze schijnen in dit geval nogal soepel te zijn.'

'En als ze het niet aanvaarden?'

'Dan word je natuurlijk gesteriliseerd.'

'Met welk voordeel?'

'Dat je geen ster meer hoeft te dragen. Reken er maar op, dat er kwade bedoelingen achter zitten. Wie met een ster overblijft, wordt vast en zeker gedeporteerd, net als de andere joden.'

'Maar wat gebeurt er als je het laat doen? Halen ze je ballen weg? Nee, dat kan niet, dat is castreren. Je voorstanderklier? Word je dan ook impotent?'

'Zo ingewikkeld is het niet. De zaadleiters worden doorgesneden. Dat is alles. Dan blijft het sperma alleen nog een beetje eiwit, zonder zaadcellen erin. De ingreep zelf is een kleinigheid.'

Een kleinigheid. Dat zei moeder ook, als je je had

bezeerd. 'Het gaat wel weer over, voordat je een meisje bent.'

'Maar wij willen er na de oorlog kinderen bij nemen, dokter.'

'Dat kan dan natuurlijk niet meer. Of er zou iets aan te doen moeten zijn. Je kan het informeren bij een chirurg. Ga eens naar dokter Feritz, hij is niet-joods, maar als je zegt dat ik je heb gestuurd, zit het goed.'

'U wilt dus weten of doorgesneden zaadleiders later weer zo kunnen worden verbonden, dat zij het zaad weer doorlaten, waardoor de vruchtbaarheid kan worden hersteld? Een vreemde vraag. Normaal gesproken laat je zoiets niet doen om het weer ongedaan te kunnen laten maken. Ik ken geen enkel geval. Theoretisch lijkt het me wel mogelijk, maar de kans op herstel is klein. Een op de tien, schat ik. Meer durf ik niet te zeggen.'

'Je moet het niet laten doen Sal, duik dan liever onder. Ik zal me wel redden met onze kleine meid. Wij willen het na de oorlog toch niet bij één kind laten?'

Ik wil er met dokter Van Bomas over spreken, maar hij is op zijn huisadres voorlopig niet te bereiken. De Sicherheitsdienst jaagt de stad af op restanten joden. Het meisje dat mij opendoet vertelt me, in opdracht van de dokter, dat hij nu dienst doet in het joodse ziekenhuis, en dat hij me daar kan analyseren. En weer loop ik door de stad naar de buurt van Artis, waar het ziekenhuis is gelegen. Hoeveel keer ben ik er al niet geweest? Voor mijn grootmoeder, die aan een blindedarm werd geopereerd, voor mijn grootvader, voor zijn dood, voor vader bij zijn kaakoperatie. Er staat buiten geen

bezoek te wachten, zoals vroeger veelal het geval was. Ik bel aan. De grote groene deur wordt opengedaan. Door de vrouw van dokter Van Bomas, in verpleegstersuniform. Zij is nog jong, maar ook zij is getekend door de tijd. Enige jaren geleden ontmoette ik haar aan de poort van het Huis van Bewaring aan de Amstelveenseweg. Zij bracht er het wasgoed voor haar vader, die was gearresteerd, ik voor oom Henk.

SJEFFIE

Voor onze kleine meid hebben we extra middelen moeten aanvragen, omdat haar haar uitvalt. Het is ondervoeding, zegt de dokter, en hij heeft boterbonnen voorgeschreven. Nu hebben Bep en ik ruzie met elkaar, omdat ik zo idioot ben geweest Harry boter op zijn brood te geven, toen hij een pak illegale kranten kwam brengen. Ik had met hem te doen omdat hij helemaal van Den Haag was komen lopen. Hij zat nauwelijks in een stoel of hij viel in slaap. Ik heb toen met inkt twee ogen, een neus en een mond op zijn voorhoofd getekend.

Een mens weet van narigheid niet wat hij doet. Nu de schoenmakerij er niet meer is, moet ik toch ander werk hebben. Ik heb me laten inschrijven bij de joodse afdeling van de arbeidsbeurs, want normaal werk is er voor joden niet meer. Daar hebben ze me verwezen naar Arbeidsbemiddeling voor schoonmakers. Er is geen andere keus, zeiden ze, en nu ben ik huishoudhulp.

Geërgerd kijk ik naar de hemel, die de Pretoriusstraat met een grauwe wolkenlaag toedekt. Nooit eerder heb ik met zoveel tegenzin mijn werk verricht. Hulp in de huishouding, ik, getrouwde man met een kind, omdat ze geen christen-dienstmeisje meer mogen hebben. 'Laat mevrouw zelf haar pispot maar leeggooien', hoe vaak heb ik het niet gehoord van meisjes die op een atelier gingen werken. En nu loop ik met een pot in mijn hand.

Het ergste is, dat er nog twee meisjes in bed liggen te luieren. Misschien zijn ze tussen de achttien en twintig jaar oud. Opnieuw ram ik met de mattenklopper op een blauwe kokosloper, totdat ik geen gevoel meer in mijn bovenarm heb. 'Je doet maar net alsof je Hitler onder handen hebt', heeft de slagersvrouw lachend gezegd.

En nu wordt er 'Sjeffie' geroepen. Bedoelt ze mij? 'Ja, jij, Sjeffie...'

Ik veeg mijn voeten op de dweil, voor de ingang van de slagerij, loop de winkel binnen. 'Hierheen', roept de slagersvrouw, 'wij zitten in de keuken.'

De hooismaak van de surrogaatthee voelt flauw aan in mijn mond. Je kan net zo goed water drinken. Nou ja, het is warm en je rust even uit. Maar wat moet ik bij die drie vrouwen doen? De twee dochters keken niet eens op, toen ik binnenkwam, ze kletsen aan één stuk door met hun moeder. Knappe meiden zijn het wel. Die ene, met het kroeshaar en de grote bruine ogen is zeker de oudste. De jongste is lichtblond. Met haar blauwe ogen en wipneus kan ze net zo goed een boerendochter zijn. Zonder ster zou niemand denken dat ze joods was. Maar ze is het wel. Hoe zou het zijn, een nummertje te maken met een joodse vrouw? Zou ik er dan ook last van hebben dat het te vlug komt? Te schamen hoef ik mij niet, voor hen is iedere geschikte man immers besneden. Vroeger dacht ik zelfs dat joodse meisjes ook besneden werden.

'Wat deed je eerst voor werk?' vraagt de slagersvrouw, een klein, beweeglijk mensje met een Gronings accent.

'Ik stond bij mijn vader in de schoenmakerij toen hij naar een werkkamp moest.'

Wat ik voor de oorlog deed gaat ze niet aan.

‘Waarom werk je dan hier?’ vraagt het jongste meisje.

‘Omdat de schoenmakerij van mijn vader is geliquideerd.’

‘Waar was die zaak dan?’

‘In de Pijp.’

‘Daar heb je het al’, roept zij triomfantelijk, ‘dan was het geen echte joodse zaak. Wij zijn dat wel, wij zitten... zaten midden tussen de jidden. Altijd een kosjere slagerij geweest. Ons laten ze wel met rust met ons stempel.’

De moeder trommelt met haar knokkels op tafel.

‘Afkloppen’, mompelt zij, ‘die kinderen weten niet waar ze het over hebben.’

‘Voor jou blijven we altijd jéletjes, al worden we honderd jaar.’

‘De goeie god moge het geven’, verzucht de vrouw. ‘En jij, moest jij niet naar Westerbork toen de schoenmakerij werd gesloten?’

‘Ik ben gemengd gehuwd.’

‘Een mens weet niet meer wat goed is en wat niet, tegenwoordig’, mompelt de moeder. ‘En jullie, jullie liggen de halve dag in bed’, verwijt ze de meisjes. ‘Nergens hebben jullie meer zin in.’

Ik lig op mijn knieën de stenen vloer van de slagerij te dweilen. Wat stom van me, ik ben aan de verkeerde kant begonnen en voel mijn broekspijpen nat worden. Het is goed, dat jij zulke dingen ook leert, zou moeder zeggen, waarom is het alleen goed voor vrouwen?

Nu komt de slager binnen. Hij is een gezette man, met een korte nek en vriendelijke ogen.

‘Waar kom je eindelijk vandaan?’ vraagt zijn vrouw. ‘Ik werd doodbegieten toen je zo lang wegbleef.’

‘Ach, jij met je overdreven angst. Maar weet jij dat Hartog en Lea zich van kant hebben willen maken? Nee, ze leven gelukkig nog. Ik snap niet wat die mensen mankeert. Als het zo erg was als zij veronderstellen, hadden de Engelsen het allang voor de Engelse zender bekend gemaakt. Dan zouden ze de spoorlijn naar Westerbork, en die van Westerbork naar Duitsland elke nacht bombarderen. Een koud kunstje voor ze. Dacht je nou heus dat ze ons aan ons lot overlieten? Eén waarschuwing van hun kant is voldoende. Als ze pamfletjes uit de vliegtuigen gooiden om tegen de bevolking te zeggen dat ze de joden moeten helpen bij het onderduiken, dan was er veel meer hulp, dat is zeker. Maar het gebeurt niet, en dat is voor mij het bewijs dat het allemaal zo’n vaart niet loopt. De jiddens zouden zich toch zeker liever hier kapotvechten, dan als schapen naar het abattoir te gaan. Ik bezweer je dat het wel meevalt, anders hadden we het wel geweten.’

‘Meen je het heus?’ vraagt de slagersvrouw, en er klinkt hoop in haar stem.

‘Bij mijn en jouw gezond...’

‘Hij wil ons geruststellen’, fluistert een van de meisjes tegen haar zusje, maar zo hard dat de vader het hoort en nu schreeuwt:

‘Lazer jij hier de winkel uit, snotneus die je bent, is het zo al niet erg genoeg? Moet jij je er ook nog mee bemoeien?’

Ik spreek er ’s middags over als ik bij dokter Van Bomas mijn invallen vertel. Het is verschrikkelijk, de spanning bij die slager. En de meisjes die in bed liggen, en mij hun vloer laten aandweilen.

Maar de dokter probeert mij duidelijk te maken, dat het veel voorkomt dat mensen in bed blijven liggen, uit

angst dat ze van huis worden gehaald. Noem het desnoods een vorm van doodgaan. Dat kun je die arme meisjes niet kwalijk nemen. Wel is hij het met me eens dat ik bij de Arbeidsbeurs om ander werk moet vragen. Misschien bij PIGOL, in de schoenmakerij?

PIGOL

Wat is de zin van de waanzin? vraagt dokter Van Bomas altijd, en ik vraag het me ook af: wat is de zin van de waanzin?

Nu weer, op 29 april 1943, heeft generaal Christiansen, de Duitse opperbevelhebber in Nederland, alle ex-militairen opgeroepen zich te melden om terstond als krijgsgevangene te worden weggevoerd. Wat moet ik doen? Ik zou ervoor naar Amersfoort moeten, en mag niet eens met de trein mee. Zonder ster dan? En mijn persoonsbewijs met een J erop? Wat zullen ze met me uitspoken? Hoe ik het ook doe, ik ben altijd in overtreding, en ik vertrouw ze niet. Wat zal er in Duitsland met me gebeuren? 'Ze kunnen de pot op', zeg ik stoer tegen Bep, hoe bang ik ook ben. Trouwens, haar alleen laten met de kleine meid, nu er niemand meer is op wie ze kan rekenen? Nee, ik ga niet. Ik ga solliciteren bij PIGOL, de schoenmakerij van de Joodse Raad.

Bij PIGOL zijn het vakmensen, zoals vader, en ze hebben dezelfde jiddische geintjes. Voor het eerst lach ik weer, tussen de schoenmakers in, hoe angstig de stemming er ook is. Want altijd wordt er gepraat over familieleden die weg zijn, en over de vraag wanneer het onze beurt is. 'Hoera, ik heb kanker', werd nog gezegd als iemand werd afgekeurd voor een joods werkkamp. Dat is alweer lang geleden.

Uit onkunde heb ik een paar luxe damesschoentjes van Jaap Engeland verpest. Het is een jonge schoenmaker, gemengd gehuwd, en we liggen elkaar niet. Hij

is te vriendelijk, te onderdanig. Wil hij me een dienst vragen? Ja, die schoenen heb ik van een klant, wil jij ze afwerken aan de uitpoetsmachine? Natuurlijk wil ik dat. Hoeveel werkschoenen heb ik al niet langs de schuurrol gehouden? Maar fijne damesschoentjes? Zonder het te weten heb ik het leer van de hak geschuurd, en nu gaat Jaap Engelanders tekeer, niet mooi meer.

‘Een beetje stopwas in die snee, en niemand ziet het’, stelt Frank Furth, de chef van PIGOL, hem gerust.

‘Die mamzer’, kankert Jaap nog steeds op mij, terwijl hij opnieuw het hakje bekijkt.

‘Het is ook tijd om even uit te blazen’, beslist de voorman. ‘Dat mag wel even nu we ons de pleuris werken. Hoe krijgen we die partij schoenen nog klaar voor het transport van de Hollandse Schouwburg naar Westerbork?’

Het groepje is nu bij elkaar komen zitten, slurpend aan drabbige surrogaatkoffie. ‘Lekkere Malzkaffee, alle moffen in de zee’, rijmt Louis Goudsmit, die zelf met een Duitse vrouw getrouwd is. Zou moeder het pakje destijds nog bijtijds ontvangen hebben? Een paar zware werkschoenen, met de dikste zolen, had ik voor haar naar Westerbork gestuurd. Je kon nooit weten waar ze die voor nodig zou hebben. Zij zou er wel last van hebben, met haar gevoelige voeten. Grootmoeder hebben ze ook weggehaald. Je vraagt je af waar dat toe dient. De nazi's laten de joden natuurlijk het smerigste werk verrichten, loopgraven aanleggen en zo. De oude mensen nemen ze zeker mee om in Polen opnieuw getto's te vormen. Dat zal ze toch niet lukken. Na de oorlog komt het wel weer in orde, maar hoeveel van die oude mensen zullen de ontberingen overleven?

‘Hé, fietsenmaker’, grapt Louis Goudsmit tegen mij,

‘wat zit jij te suffen. Bedenk je een klole voor Hitler? Als zo’n vervloeking hielp, was die bandiet al miljard keer gepeigerd. Hier heb je een bakkie gootwater. Of heb je liever een mokkeltje...’

Langzamerhand heb ik geleerd hoe ik het best mijn krachten kan sparen. Niet aan de machine heen en weer springen, van de rol naar het mes. Alle schoenen tegelijk dezelfde behandeling geven. Eerst alle zolen bijsnijden. Dan alle hakken schuren. En ik laat me niet opjagen. Soms heb ik geen gevoel meer in mijn bovenarm. Dan zoek ik een karweitje uit waarbij ik mijn vingers even kan strekken en buigen. Soms gaat mijn hart zo zwaar bonzen, dat ik bang ben dat het uit elkaar zal springen. Of er zweven vlekken voor mijn ogen, die ik dan sluit om ze snel weer te openen vanwege de draaiende machine. Ik klem mijn lippen op elkaar om geen opjagend stof van de schuurrol in te ademen. Als ik mijn evenwicht dreig te verliezen, scheld ik mezelf uit voor miesjgazzler, versjopke mauch. Ik met mijn zelfbeklag. Al die arme sodemieters die ze doorsturen, denk daar liever aan. Aan moeder, aan vader, aan Maurits.

‘Voorzichtig’, hoor ik roepen.

Frank Furth heeft de hendel van de uitpoetsmachine omhooggetrokken, zegt tegen mij dat ik hem aan het schrikken heb gemaakt. En dan, tegen de anderen: ‘We nemen weer even een blaassie...’

‘Er zijn dagen dat ik mezelf verwijt: was ik maar niet zo rot geweest tegen mijn familie. Nu zitten ze in Polen, en kan ik niets voor ze doen. Een briefje in de schoenen stoppen, vragen om ze de groeten te doen als ze daarginds tegenkomen, zo belazer je jezelf.’

Manus Diamant zwijgt, staart voor zich uit, twee grote, verdrietige ogen in een breed gezicht.

‘Met mijn moeder had ik vaak bonje’, zegt hij. ‘Als ik net de schoenmakerij geopend had ’s morgens, kwam zij altijd binnenhollen. Voor een doosje schoensmeer, een paar veters, je kan het zo gek niet bedenken. Dan was meteen mijn jatmoos versjteerd voor die dag, want het handgeld betekent toch je geluk. Maar je kan je eigen moeder toch geen geld in rekening brengen voor zo’n rotboodschap?’

‘Daar geloof jij in, in die onzin?’ smaalt Goudsmit. ‘Denken we nog wel dat de jidden goochemer zijn dan de gojim.’

‘En wat koop je voor die gochme’, vraag ik bitter. ‘Daarom laten onze mensen zich als vee van huis halen.’

Iedereen schreeuwt plotseling door elkaar, maar Frank Furth roept erbovenuit: ‘Jij moest je doodschamen voor zulke kletspraatjes. Jij hebt een stempel: gemengd gehuwd. Ik zou je wel eens willen zien als jij het niet had. Dan was jij ook allang weggehaald. Een stempel van de Joodse Raad vanwege PIGOL? Zover was je niet eens gekomen. Wat heeft het allemaal met gochme te maken? Arme sodemieters, dat zijn de jidden op het ogenblik, die van alle kanten worden bedreigd. En nu aan de slag, als de verdommenis. In de Hollandse Schouwburg zitten ze op de schoenen te wachten. Straks kan de een of andere sjlemiel met kapotte schoenen op transport omdat wij hier onze tijd aan het verdoen zijn. Jullie weten toch dat er vanavond een transport is? En jij ook weer naar je machine’, gelast hij mij, ‘moederskindjes kunnen we hier niet gebruiken.’

Verlegen haast ik mij naar de uitpoetsmachine. Ik zal eerst de geschuurde zolen en hakken met bliksem-

zwart insmeren en ze langs de borstel houden. Dat is niet zo vermoeiend. Het is vier uur in de middag, en voor zevenen zijn we niet klaar met het werk. Ze mogen vooral niet merken dat ik nu een beetje de lijn trek, ze werken allemaal als gekken. Ik bijt op mijn tong, en met het ritme van de machine herhaal ik: geef het niet op, geef het niet op....

Aan de overkant van de Muiderstraat ligt de Portugese shoel, en ik aarzel een ogenblik hoe ik naar huis zal lopen. Op de brug over de Nieuwe Herengracht blijf ik staan, omdat de grond onder mijn voeten deint. Daar ligt de Hortus. Ik durf geen stap meer te verzetten, uit angst te vallen. Als er een smeris langs komt, denkt-ie vast dat ik sjikker ben.

‘Kom jongen’, hoor ik Frank Furth tegen me zeggen, ‘we moeten naar huis. Het is bijna acht uur. Je wilt toch niet in spertijd op straat lopen? Dan hadden we jou wel meteen met de schoenen aan de Hollandse Schouwburg kunnen afleveren.’

En nu kan ik niet eens meer naar PIGOL, op 29 september is de Joodse Raad opgeheven. Om schoon schip te maken hebben de nazi's voor de zekerheid een week geleden de Joodse Invalide leeggehaald. Ook daar hebben ze joden voor gebruikt, van de ordedienst. Ik ken er een van, de broer van een goede vriend van me. Hij vertelde het me, en had lol, zei: ‘Je had die ouwe mensies eens moeten zien, ze bidden en ze smeekten.’

Ik schaam me als ik eraan denk. Die hele Joodse Raad is één mislukking, één vervloeking geweest, waarbij de nazi's de ene jood tegen de andere hebben uitgespeeld.

WERKLOOS

Sinds PIGOL is opgeheven, ben ik werkloos. Het leven heeft daardoor een ander ritme gekregen. De gebeurtenissen zijn niet meer ingebed in de stroom van alledag, maar krijgen een betekenis op zichzelf.

Ik ben met een pakje illegale kranten van de trap gelazerd in de Gerard Doustraat. Het was er donker, en ik hield mij stevig vast aan de leuning, totdat een pen uit de muur losliet en ik omlaag viel. In een flits greep ik me vast aan het touw waarmee de benedendeur wordt opengetrokken, en zo sulde ik door tot het benedenportaal. Mijn hand was kapotgeschuurd, en de kranten lagen verspreid over de trap. Haastig heb ik ze verzameld, en me uit de voeten gemaakt.

Kort daarna kwam Cor bij ons met een nieuw pak kranten. Ze ging op de fiets door naar Herman in Leeuwarden, vanwaar ze ons een seintje zou geven dat alles in orde was. Maar we hoorden niets, en toen ben ik als de bliksem ondergedoken bij Ben en Coba, het adres waar Maurits ook gezeten heeft. Bij vreemde mensen in huis, ook al ken je ze nog zo goed, is een onwezenlijke gewaarwording. Ik maakte me zo klein mogelijk, om ze niet te storen, en tegelijkertijd zie je alles wat er gebeurt. Een keer waren ze 's nachts een potje aan het vrijen, zo zachtjes mogelijk, maar heel zenuwachtig en onhandig. De volgende ochtend, bij het eten, keek ik de andere kant op om niets te laten merken, en zij keken mij niet aan, en toen moesten we ineens lachen.

Na tien dagen kwam Bep waarschuwen dat Cor

weer veilig in Rotterdam was. Er was alleen sprake geweest van een misverstand. Voor de zekerheid hebben we daarna afgesproken dat wij aan Bob, de oudste zoon van Barend Luteraan, cyaankali zouden vragen. Hij heeft chemie gestudeerd, en kon er zonder moeite aankomen. Hij heeft ook bij Pannekoek gestudeerd, die door de studenten Lenin werd genoemd. Weten ze veel.

Dokter Van Bomas is een vreselijk nieuwsgierig mens, en hij wil graag weten hoe zo'n groepje revolutionairen van binnen in elkaar zit. Daarom heb ik de Rorschachplaten die hij gebruikte bij zijn onderzoek naar Portugese joden, mee naar huis genomen, en op de eerstvolgende bijeenkomst van het politiek bureau tests afgenomen van Piet, Harry, Herman en Wout. Over Piet en mij zei de dokter met een grapje, en met inachtneming van de nodige afstand, dat Piet het karakter had van Lenin, met zijn taaie volharding, en ik dat van Trotski, met mijn vlugge intelligentie en fantasie. Een *te* vlugge intelligentie, voegde de dokter eraan toe, zodra ik iets doorheb heb ik geen zin meer me er verder in te verdiepen.

Koop wat voor die gochme, zou vader zeggen, nu ik werkloos ben.

Het is bekend, dat dokter Van Bomas zo nieuwsgierig is. Nog kort geleden kwam ik Herman tegen, een vroeger lid van de revolutionaire jeugdbeweging, die nu dokter is. Aan hem vertelde ik dat ik bij dokter Van Bomas in psychoanalyse ben. 'Jij?' vroeg hij me eerst verbaasd, en voegde eraan toe: 'Dat doet hij alleen maar omdat hij zo nieuwsgierig is.' Als dat waar is, heb ik er alleen maar een mazzeltje aan.

Ook als er niets gebeurt, gebeurt er van alles. Van de week stond er een bericht in de krant, dat de Nationale

Jeugdstorm van de NSB een Adriaan-Waremakers-vendel heeft gevormd, zo genoemd naar Adriaan Waremakers, die als vrijwilliger bij de Duitse Kriegsmarine is gesneuveld. Die knaap heb ik gekend. We zijn samen op de lagere school en op de HBS geweest, en waren eens heel goeie vriendjes. Hij was helemaal geen antisemiet. Dat hij NSB'er was geworden hoorde ik kort voor de oorlog. Ik kwam toen op de Reguliersgracht iemand tegen die ook bij me in de klas had gezeten, en die samen met Adriaan bij de marine was gegaan. Hij vertelde het me. En nog altijd vraag ik me af wat hem bezielde heeft. Wel herinner ik me dat hij me eens verteld heeft dat zijn vader een bewonderaar van Mussolini was. Tel uit je winst.

Alweer drie maanden zonder werk. Ik heb voor de familie en voor onderduikers schoenen gemaakt van het leer dat we nog hebben, en zo scharrelen we door.

Ineens hadden we ook een onderduiker. Louis, die ook in de jeugdbeweging is geweest, was opgepikt door de SD, en is op weg naar Westerbork uit de trein gesprongen. Oeldrich heeft hem bij ons gebracht, een vroegere vriend van Maurits, die nu een eigen illegale groep heeft. Hij bracht meteen bonnen om een pakje te sturen aan Beps moeder in Ravensbrück. Na een paar maanden vindt Louis een verlaten woning, waar hij samen met zijn gezin intrekt.

In een radiotoespraak op 23 november heeft koningin Wilhelmina gesproken over een militair gezag, dat zij in Nederland willen invoeren als de Duitsers zijn verslagen. De duivel met Beëlzebub verjagen, zo zeggen ze het geloof ik in de bijbel.

Intussen wordt het einde van de oorlog wel voorbereid. Op 28 december hebben Roosevelt, Churchill en

Stalin een conferentie gehouden, waar ze elkaar voor het eerst hebben ontmoet. Stalin wordt nu alom gevierd. Die schurk, die zijn revolutionaire vrienden van vroeger stuk voor stuk heeft vermoord. Hij heeft bereikt wat hij wilde: door de burgerlijke wereld te worden geprezen. En toch zal Trotski uiteindelijk de oorlog winnen. Naarmate de ineensstorting van het Duitse leger naderbij komt, zullen de kansen op een socialistische revolutie in Duitsland toenemen.

SCHIPHOL

1944 is nauwelijks begonnen of ik moet naar het gebouw Atlanta op de Stadhouderskade om gekeurd te worden. Gemengd gehuwden worden tewerkgesteld op Schiphol.

Beton ligt schots en scheef verspreid over het platform van het vliegveld. Bombardementen hebben hun werk gedaan. Met pikhouwelen slaan wij de brokken tot puin, met veel geweld als er een Duitse soldaat in de buurt is, met loze gebaren zodra de kust weer veilig is. Een dikke, astmatische Feldwebel met een Hitler-snorretje jaagt met een stuk hout achter je aan als hij je heeft betrapd op nietsdoen, gehurkt moet je rondspringen: los, Mensch, los. Ik rook stiekem een sigaret, juist als de Feldwebel er aankomt, en doe alsof het normaal is nu hij plotseling voor me staat. 'Schmeckt gut was, eine Zigarette', zegt hij, en rijdt weg. Het stroomt van de regen, maar wij joden mogen niet schuilen in de keet, die is alleen bestemd voor de arische betonwerkers. Zeiknat als ik ben loop ik toch even naar binnen om me bij de kachel te drogen. En weer komt de Feldwebel de keet in. Ik ga gauw op mijn hurken zitten, terwijl een groepje arbeiders om mij heen komt staan, als in een Russische film.

Zulke overtredingen begaan wij allemaal, en meestal is het niet gevaarlijk. Er zijn ook goede Duitse soldaten. Een mager mannetje in uniform, met treurige bruine ogen, noemen wij Sallie Cohen, en hij weet het. Uit Frankfort afkomstig, heeft hij eens vele joodse vrien-

den gehad. 'In de Eerste Wereldoorlog is er één korporaal te weinig gesneuveld', vertrouwt hij ons toe als er geen andere soldaten in de buurt zijn.

Maar over één ding zijn alle Duitse soldaten het eens: Juden wissen nicht was Ordnung ist. Bij het betreden van Schiphol, en bij het vertrek, worden wij geteld, in rijen van vier. Het klopt nooit, absoluut nooit, hoe wij ook ons best doen. Diamantslijpers maken geintjes tegen elkaar: 'Je hebt toch geen steentje mee naar huis genomen?'

Ik kom 's avonds thuis en ben mijn persoonsbewijs kwijt. Waar ik ook zoek, nergens is het. Ook niet in mijn portefeuille. Zonder persoonsbewijs, dat je elke dag moet afgeven bij de ingang, kom ik Schiphol niet in. En ga ik er niet naar toe, dan word ik van huis gehaald, wat ook met anderen is gebeurd. Onderduiken? Bep alleen laten met onze kleine meid? Ik ga naar de Sicherheitsdienst in de Euterpestraat een bewijs halen dat ik gemengd gehuwd ben. Er zit niets anders op, wordt mij verzekerd. Met de angst in het hart sta ik voor een SS-officier, in een groot lokaal. 'Ausweis fort? Was ist dein Name?' Hij zoekt in een kaartenbak. Misschien staan er wel gegevens in over de familie van Bep, of over mijn politieke oriëntering. 'Bitte.' Ik kan een nieuw krijgen. Had ik maar geweten dat het zo gemakkelijk ging. Dan had ik Maurits mijn persoonsbewijs van gemengd gehuwde kunnen geven, en ik had met het mij verstrekte tweede exemplaar kunnen rondlopen. God weet waar hij nu zit, na te zijn doorgestuurd. Thuis doe ik het nieuwe persoonsbewijs in mijn portefeuille. Zit de naad daar los? Ik voel er met mijn vingers tussen, en haal het oude persoonsbewijs te voorschijn.

We mogen niet met de tram, en lopen in de vroege

ochtend, in spertijd, naar het Haarlemmermeerstationnetje. Word je onderweg aangehouden, dan ben je in overtreding: strafgeval voor Westerbork. Ga je niet, dan word je van huis gehaald: strafgeval voor Westerbork.

Er zijn dagen dat we niet meer kunnen van vermoeidheid. Andere dagen liggen we in de zon: bij luchtalarm, tot er uit een Engels vliegtuig op ons geschoten wordt. 'In den Schatten, Idioten', wordt ons toegeschreeuwd. En zo met zijn allen bij elkaar, soms uren totdat het veilig-signaal wordt gegeven, leren we elkaar beter kennen. Een van ons kan goed tekenen, en maakt op verzoek portretten van Duitse soldaten, die ons verder met rust laten. De tekenaar woont bij mij in de buurt, en is een ongelukkige man. Van zijn vrouw mocht hij het beroep niet uitoefenen, omdat hij er niet genoeg mee verdiende, en nu is een zoon van hem weggelopen. De jongen had ruzie met zijn zuster, en heeft zich bij de SS gemeld. Half-jood of niet, ze hebben hem genomen, en nu ligt die gek ergens aan het Oostfront. Een Duitse emigrant neemt ons in de maling. 'Ihr Holländer', smaalt hij. Toen hij naar Nederland was gevlucht mocht hij hier niet blijven omdat hij geen werk had. Iemand gaf hem een werkverklaring, voor de vorm, waarop stond dat hij twintig gulden in de week verdiende. Dat was volgens de vreemdelingenpolitie niet voldoende om van te leven. Toen kreeg hij een briefje: dertig gulden per week. En nog voordat hij zijn verblijfsvergunning had gekregen, stuurde de belasting hem een aanslag.

Twee tientjes per week verdienen wij, niet voldoende om van te leven. Ik heb nog wat leer thuis, gered uit de schoenmakerij van vader, en maak op de vrije zondag schoenen om er wat bij te verdienen.

Sealtiel, eens een beroemde illusionist in Berlijn, duwt me een paar luxe damesschoentjes in de handen. 'Bitte', smeekt hij, 'nur Sohlen.' Hoe deed vader dat ook weer met schoenen zonder tussenzolen? Hij plak- te de zooltjes erop met melklijm. Waar moet ik melk- lijm vandaan halen? Ik kan er ook tacksjes inslaan, de koppen eraf knijpen. Dan zien ze er wàt netjes uit. Zo, nu de zolen bijkloppen. Verrek, ze staan zo bol als een halve hoepel. Ik probeer de schoenen in model te bui- gen, en steeds springen ze terug.

De volgende dag geef ik de schoentjes pas aan Seal- tiel bij het naar huis gaan, als hij ze niet meer kan nakij- ken. En de dag daarna ontloop ik hem voortdurend, totdat hij plotseling naast mij staat. Wat zal ik tot mijn verontschuldiging zeggen? Dat ik eigenlijk geen schoenmaker ben? Maar dan duwt hij me een paar werkschoenen in mijn handen, en zegt: 'Bitte, nur Sohlen.'

En zo sappelen we door totdat het werk op Schiphol wordt opgeheven, omdat alle gemengd gehuwden naar 't Sandt moeten, in de kop van Noord-Holland, om er aan de kustverdediging te werken.

Als altijd brengt dokter Van Bomas uitkomst: hij geeft me een verklaring voor Herr Doktor Petzold, de Duitse dokter op Schiphol, die je kan afkeuren. Daar- na word je automatisch geplaatst in de werkverschaf- fing op het Bosplan, en is van overplaatsing naar 't Sandt geen sprake meer.

Dokter Petzold is een goeie, weten wij. Hij komt uit Danzig, waar zijn gezin bij een bombardement is om- gekomen. Als je bij hem komt, doet hij wat hij kan. Zo heeft hij de violisten Paul Godwin en Joep Raphael af- gekeurd, omdat het zware werk hun vingers onge- schikt zou maken voor hun eigen beroep. In de wacht-

kamer zitten Duitse soldaten, Nederlandse landwachters en bunkerbouwers, die ook naar de dokter moeten. Buiten in de gang, moeten wij wachten. Wij horen soldaten kankeren: 'Für die Juden ist er gut.'

Ik heb een verklaring bij me, van dokter Van Bomas, dat ik in psychoanalyse ben, voor ejaculatio praecox. En daarmee word ik afgekeurd.

Maar we hebben niet allemaal geluk. Een buurtgenoot van mij, van de vroegere Jozef Israelskade, die ook op Schiphol werkt, in een andere ploeg dan ik, heeft een geintje gemaakt tegen een soldaat, een overgelopen Rus. 'Kan ik je geweer kopen?' heeft hij gevraagd, en de soldaat heeft er rapport van opgemaakt, en nu is zijn slachtoffer als strafgeval naar Westerbork gestuurd. Op de kade kom ik zijn vrouw tegen, en ik groet haar verlegen.

BOSPLANKWARTET

Vergeleken met het werk op Schiphol is dat op het Bosplan een lachertje. Om afgekeurd te worden voor 't Sandt moest je al bevoorrecht zijn, en zonder de verklaring van dokter Van Bomas was ik nooit op het Bosplan gekomen.

Wij werken er aan de kanobaan. In mijn ploeg zitten mensen als professor Bregstein, eens rector-magnificus van de universiteit van Amsterdam, Ernst van den Beugel, zoon van een bankdirecteur, Paul Godwin, de beroemde violist, Joep Raphael, de stichter van het Raphael-kwartet.

De violist en de cellist moeten in elk geval hun vingers sparen om niet ondeugdelijk te worden voor hun beroep, en de opzichter van de Heidemaatschappij heeft daar alle begrip voor. Alleen valt er niet veel te verdienen op die manier.

Steeds tegen het eind van de week haalt professor Bregstein geld op om de minder bedeelden een toelage te geven op de paar guldens die zij verdienen, en ook mij biedt hij geld aan.

Daar voel ik me te trots voor. Vader is nu al anderhalf jaar naar Polen, maar ik hoor hem zeggen: 'Als we onze kóvet kwijt zijn, hebben we niets meer.' Hij is een trotse man, eigenlijk veel te trots voor een arme donder, en ik wil proberen zijn voorbeeld te volgen.

Desondanks ben ik goede maatjes met mijn ploegenoten, en zo word ik uitgenodigd voor de komende zondagmiddag op het Stadionplein, om met Bep te luisteren naar het Bosplankwartet, waarin Paul God-

win met zijn stradivarius, hem als wonderkind geschenken, de eerste viool speelt.

Intussen hebben wij weer een onderduiker. Evert, een joods lid van onze groep, is met een vals paspoort in Finland gaan werken als verwarmingsmonteur. Hij heeft er zich, samen met een Noorse kokkin, vooral verdienstelijk gemaakt om zoveel mogelijk voedsel te brengen naar de Russische krijgsgevangenen die er honger lijden. Hij werd er op handen gedragen, maar toen hij vertelde dat hij trotskist was geloofden ze hem niet, dan was hij immers allang geliquideerd.

Hij komt met verlof naar Amsterdam, durft niet meer terug, en meldt zich bij Bep en mij. Die zondag nemen we hem mee naar het Bosplankwartet, zonder ster natuurlijk, en met de opdracht dat hij zich zo gojs mogelijk moet gedragen, wat hem met zijn blonde haar en blauwe ogen wel zal gelukken.

Maar als ik maandagochtend op het werk verschijn, word ik met verwijten overladen. Het is een schandaal dat ik een ondergedoken jehode heb meegenomen. Iedereen heb ik erdoor in gevaar gebracht. Kon je het niet aan hem zien? De koegel ligt op zijn neus. Zo'n geintje hoef ik niet meer te flikken, anders word ik nooit meer uitgenodigd.

En het hoeft ook niet. Evert kan voor de rest van de oorlog onderduiken bij de moeder van Harry, in Delft.

De rest van de oorlog. Zou er eindelijk schot in komen?

Aan het Oostfront is het Duitse leger op de vlucht.

In het Westen zijn op 6 juni 1944 Amerikaanse parachutisten geland op het schiereiland Cotentin en bij St.-Germain-de-Varreville. De invasie is begonnen. En in Duitsland zelf begint het te rommelen. Graaf Claus von Stauffenberg pleegt met een aantal maar-

schalken en generaals een aanslag op Hitler, die helaas mislukt. Het zal van het Duitse volk zelf moeten komen, de arbeiders en soldaten, om zich tegen Hitler te keren en te volbrengen wat Rosa Luxemburg en Karl Liebknecht na de Eerste Wereldoorlog is mislukt.

Hartstochtelijk discussiëren we erover op het Bosplan, met Joep Raphael die communist is, en met professor Bregstein en Van den Beugel, die alleen maar bang zijn voor een komende revolutie. 'Wat ga jij na de oorlog doen?' vraagt Van den Beugel. 'Ik word schrijver', antwoord ik, een waanzinnige inval, want mijn perspectief is immers de socialistische revolutie in Europa, in wier dienst ik me wil stellen.

In paniek ben ik in geen geval. De NSB'ers zijn dat wel, wanneer ze op dinsdag 5 september in massa's uit Amsterdam wegvluchten, nagejowd door de bevolking.

Nog geen twee weken later landen geallieerde luchtilandingsstroepen bij Arnhem, en wordt de spoorwegstaking uitgeroepen.

Zelfs het treintje naar het Bosplan rijdt niet meer, en daarmee is het werk van gemengd gehuwden aan de kanobaan op het Bosplan tot een eind gekomen.

LUCHTALARM

De landing van Britse parachutisten bij Arnhem is een mislukking geworden. De hoop dat de oorlog nu spoedig voorbij zal zijn, is de bodem ingeslagen. Als dieren graven de mensen zich in voor de winterslaap, vooral nu de algemene spoorwegstaking, afgekondigd op de dag van Arnhem, voortduurt en er geen voedsel meer wordt aangevoerd. Iedereen probeert zich te redden. Nu ik geen werk meer heb, krijgen wij van Rinus een kleine uitkering uit de pot van de illegaliteit, terwijl ik als bijverdienste les geef in het Nederlands aan twee Duitse emigranten, die bij oom Piet en tante Riek zijn ondergedoken. Op weg erheen word ik overvallen door een van de talrijke luchtalarms, die, nauwelijks afgelopen, weer opnieuw beginnen.

Klaaglijk geloei kondigt nu het einde ervan aan. Vannacht heb ik gedroomd dat ik opnieuw het HBS-examen moest afleggen, maar na zoveel jaren al het geleerde vergeten was. Ik weigerde ernaartoe te gaan, omdat het nergens goed voor was, dat ik er nooit iets aan had gehad. De hele dag had de droom me begeleid als een zeurderig liedje dat je niet meer kwijt kan raken.

Al mijmerend ben ik bijna te ver doorgelopen. Ik moet rechtsaf, door de Lutmastraat naar de Van der Helst. Dan heb ik nog even tijd om uit te kijken als ik in de Pastelstraat beland. Ik haast me langs de achterkant van de RAI, een witte stenen Siamese tweeling. Achter een breed hek dringen mensen voor de gaarkeuken opeen in een slordige rij, de kraag van een versleten jasje, van een voddige lappenmantel omhoog, hun

oren bedekt met zwarte klepjes die door een over de schedel gebogen bandijzer met elkaar worden verbonden. Een bonter gezelschap kan men zich nauwelijks voorstellen. Iedereen heeft zijn fantasie en mogelijkheden tot het uiterste gebruikt om er nog iets van te maken. Niemand bekommert zich trouwens om het uiterlijk van zijn buurman of buurvrouw. Men let er uitsluitend op of iemand wil voordringen.

Ik loop erlangs, met mijn rechterhand in de zak van mijn jekker, een loper tussen de vingers om zo vlug mogelijk de benedendeur bij oom Piet en tante Riek te kunnen openen. Als ik aanbel zullen ze wellicht schrikken, of de WA-man aan de overkant van de straat zou zien bij wie ik moet zijn. Met drie treden tegelijk loop ik de trap op. De mensen op één hoog zijn goed, het is de familie Menist waarvan Ab tegelijk met oom Henk is gefusilleerd. Op twee hoog wonen onnozele mensen, een man en een vrouw, goedlachs, altijd opgewekt, zonder benul van wat er in de wereld gebeurt.

Op het voorportaal van de derde verdieping blijf ik staan, leg mijn oor aan de deur om te luisteren of er iemand is. Ik klop drie maal op de deur. Een vrouw zegt zachtjes, dringend: 'Jij moet in de kamer blijven.'

Ik hoor Hermannetje tegen haar praten, het jongetje dat eerst bij Rinus en Greet ondergedoken is geweest. Hij had daar kunnen springen en rennen in het grote huis, en is nu, met zijn onstuimige aard, helemaal van streek, omdat hij voortdurend moet worden beknot.

'Ben jij het Sal?'

Kort daarna word ik binnengelaten.

Op hetzelfde ogenblik springt Hermannetje als een jong hondje tegen mij op, klemt zich aan mijn benen vast, wil opgetild worden. Ik aai het kereltje over zijn verwarde, zwarte haardos, en laat mij de huiskamer in

trekken waar oom Piet met opgezwollen benen op de divan ligt.

Het is mij een raadsel dat oom Piet aan hongeroedeem lijdt, ofschoon er voedsel in huis is. Daar hebben Kurt en Reina voor gezorgd, hun Duits-joodse onderduikers, die door een illegaal contact de levensmiddelen laten aanvullen. Van huis uit zijn het schatrijke mensen. Kurt was directeur bij de Mannesheim Werke, voor draadloze buizen, en wil ook hier de touwtjes in handen houden. Hij heeft voor de hele gemeenschap een strikte rantsoenering ingesteld. Er dient voortdurend eten in huis te zijn voor drie maanden, en als een bouvier waakt hij daarover. Je kan nooit weten wat er nog gaat gebeuren. Zo heeft hij zijn leven altijd geleid, vol ingebouwde zekerheden.

Het is schemerig op de kamer bij Kurt en Reina, en koud. Ik houd een schrift vlak onder mijn ogen om het huiswerk van Kurt te kunnen lezen. Eenvoudige vertalingen, waarbij zij elke keer opnieuw in de war raken met naamvalsverbuigingen. 'Die heb je alleen in het Duits, niet in het Nederlands', voeg ik eraan toe, en om te laten merken dat ik wel weet hoe het moet, ratel ik op: Mit, nach, nebst und samt, bei, seit, von, zu...' Zij lachen, zijn verbaasd over de rijtjes voorzetsels die je in Holland op school moet leren.

'Vergessen, ik vergeten', zegt Kurt, en zijn kleine, lichtbruine ogen lichten op in zijn rond, gladgeschoren gezicht dat het iets Chinees geeft.

'Wollen wir een ogenblik pauze machen?' onderbreekt Reina, 'ik ga thee zetten.' Zij spreekt langzaam het Nederlands uit. Met een kwiek gebaar van haar hoofd schudt zij haar golvende roodbruine haar achterover en kijkt Kurt aan, terwijl zij haar grijsblauwe ogen half toeknijpt.

Het ogenblik is aangebroken waarop zij zich aan mij zullen vastklampen. Steeds wanneer de les ten einde loopt, overvallen ze mij met vragen.

‘Piet moet toch begrijpen dat het voor zijn eigenes bestwil is’, zijn Kurts eerste woorden. ‘Stell dir vor, wir können bald gar kein Essen mehr kriegen...’

Ik mompel iets onverstaanbaars, en voel me laf dat ik het niet voor oom Piet opneem. Natuurlijk, ze krijgen allemaal evenveel, maar oom Piet moet dagelijks naar zijn werk, zijn brillenwinkel in de Van Woustraat, terwijl zij op hun kamertje zitten. Als ik wil opstaan, legt Kurt zijn hand op mijn arm: ‘Weet je, meine Schwester hebben ze opgepakt. Ze is als strafgeval naar Ravensbrück.’ Kurt weet dat de moeder van Bep er ook zit.

‘Wir gehen nach dem Krieg nicht nach Deutschland zurück’, voegt Kurt eraan toe. En nu is het doodstil in de halfdonkere ruimte, die aan een torenkamer doet denken.

‘Man wird noch verrückt’, zegt Reina vertwijfeld. ‘Ik kan het niet meer verdragen. Zwijgen, zwijgen, zwijgen, op den duur barst ik nog. Hoe is het mogelijk dat we ooit als onderduikers in Amsterdam het einde van de oorlog zouden afwachten, of misschien wel ons eigen einde.’

‘Verdammt’, roept Kurt gepijnigd.

Reina staat op om de verduisteringsgordijnen neer te laten, zwart rouwpapier dat de kamer in volslagen duister hult. Tastend loopt zij naar een kastje, en steekt een olielamp aan.

‘Ik moet heus weg’, zeg ik, om van de gelegenheid gebruik te maken. Maar weer houden ze me vast. Reina vertelt dat ze uit Berlijn komt, en de dochter van miljonairs is. Voor Kurt was het moeilijker. Zijn vader

was veearts in Noord-Duitsland, hij heeft zich helemaal omhoog moeten werken.

‘Von Papen habe ich noch persönlich gekannt’, onderbreekt Kurt. Nooit last gehad, zelfs niet na 1933, toen Hitler aan de macht kwam. Ach ja, 1938 war für uns das Ende. Als Vom Rath erschossen wurde, in Paris. War nicht einmal Nazi. Hat Grynszpan, der junge polnische Jude damals gemacht.’

Weer zwijgen ze. En ik denk aan een artikel, dat Trotski er destijds over heeft geschreven. De jonge Grynszpan had uit protest gehandeld, omdat zijn ouders opgesloten zaten in het niemandsland tussen Polen en Duitsland. Naar Polen mochten zij niet terug, in Duitsland werden zij niet toegelaten om door te reizen. Trotski was tegenstander van individuele terreur omdat er geen enkel doel mee werd bereikt, en als zodanig veroordeelde hij de aanslag. Maar de mens Grynszpan verdedigde hij met zijn gehele persoonlijkheid. Het zijn de gevoeligsten die zo handelen, had hij onderstreept, met een juist perspectief zullen zij de weg vinden naar de socialistische revolutie. Het was deze Trotski tot wie ik mij het meest aangetrokken voelde, elke keer opnieuw.

‘Stil toch’, wordt er beneden geroepen, zo hard dat ik ervan schrik. Reina holt naar de deur, zet hem op een kier om te luisteren. ‘Toe nou Hermannetje, kom binnen’, vleit tante Riek onder aan de trap. ‘Dan ga ik weer een spelletje met je doen. Oom Piet kan nu geen paardje met je spelen, je weet toch dat hij ziek is.’

Het kind schijnt zich los te rukken, valt met een smak tegen de grond, en brult: ‘Moeder, ik wil naar mijn moeder.’

‘Je brengt ons allemaal in gevaar’, huilt tante Riek. Wat zal er gebeuren als het gegil op straat wordt ge-

hoord? Door de WA-man aan de overkant? Zij en oom Piet zijn het erover eens geweest dat ze Herman-netje in huis moesten nemen. Je kan de joden niet aan hun lot overlaten. Kijk eens naar de familie Pach, die op één hoog had gewoond, stuk voor stuk zijn ze vertrokken met een rugzak of hun koffertje. God weet wat er van ze terecht is gekomen. 'Je hart huilt als je aan ze denkt', heeft tante Riek mij meer dan eens gezegd. De oudste dochter was een vrolijke meid die met haar meeging boodschappen doen. Gelukkig is de jongste ondergedoken. Tante Riek is vooral bang voor oom Piet, wat er zal gebeuren als ze hem arresteren. Ze zijn zelfs nog nooit met vakantie in het buitenland geweest, wat zou er van hem terechtkomen in een concentratiekamp?

Zelfs midden in de nacht wordt Hermannetje soms schreeuwend wakker, het is elke dag hetzelfde. Het kind kan er ook niets aan doen, dat maakt het juist zo moeilijk. We horen hem boven protesteren, terwijl zij haar handen om zijn mond klemt en zich laat bijten zonder een kik te geven, hem optilt, zijn hoofd tegen haar borst drukt die pijn doet, en hem de huiskamer binnendraagt.

Terwijl wij op de zolderkamer nog ademloos luisteren naar wat er beneden gebeurt, begint het luchtalarm te loeien. Jan van Jankenstein slingert zijn huilton van laag naar hoog en van hoog naar laag door de straten van Amsterdam. Als wespen zoemen vliegtuigen boven de stad, het luchtafweergeschut blaft als een meute woedende honden, granaatscherven ketsen op de dakpannen, op straat schreeuwt iemand van de luchtbescherming: 'Dicht die verduistering', en alle mensen, op elke verdieping, in ieder huis, controleren angstig of er nog een kiertje van het raam niet bedekt is.

HONGERWINTER

Als die kou er maar niet was. Hoe koud moeten de familieleden het wel niet hebben in de concentratiekampen? We weten helemaal niets meer van ze. Van mijn familie allang niet meer, de brieven die ik ze heb geschreven en die de Joodse Raad doorzond, zijn nooit beantwoord. Alleen van Beps moeder hebben wij brieven ontvangen uit Ravensbrück, totdat de geallieerden bij Arnhem wilden doorbreken en de spoorwegstaking begon. Daarna is elk contact verbroken, en kunnen wij ook geen pakjes meer sturen. Wel geven wij met een kindertransport naar het oosten van het land een briefje mee voor vrienden in Enschede, en smeken hun voedselpakketten voor Beps moeder te verzorgen.

Duizenden vliegtuigen vliegen nu dagelijks met hun bommen naar Duitsland, en terug. Granaatscherven van de luchtafweer ketsen op de daken. Ons Elsje slaapt door alles heen, ofschoon een vreemd geluid als het blaffen van een hond – waar zijn de honden gebleven? – haar kon wekken. Zij heeft zich volkomen aan de oorlogstoestand aangepast. Toen er, voor Dolle Dinsdag, nog razzia's waren en wij ons, bijtijds gewaarschuwd door burens met een kennis bij de politie, weghaastten naar oom Piet en tante Riek, bleef zij op straat rustig doorslapen, haar hoofdje met haar kortgeknipt blond haar op mijn schouder. We hebben al wat angst om haar uitgestaan. Lange tijd sliep zij in de huiskamer onder het raam, omdat haar kamertje in bezit was genomen door vrienden. Op een nacht werden wij wakker door een scherpe knal vlakbij. De Grüne Polizei

had een handgranaat naar binnen geworpen bij een joods gezin omdat er niet gauw genoeg werd opengedaan. Stel je voor dat het bij ons was gebeurd, terwijl Elsje onder de vensterbank lag. De volgende dag zetten we haar in de keuken, draaiden angstvallig de hoofdkraan van het gas dicht, je kon immers nooit weten. Gelukkig kreeg zij spoedig haar eigen kamertje terug.

Elektrisch licht is er niet meer, kolen zijn er niet meer, en de warmste plaats 's avonds is in bed, waar Bep en ik hele gesprekken voeren, over als de oorlog afgelopen is. 'We hebben echt een groter huis nodig', zegt Bep, 'we willen er toch graag een broertje of zusje voor Elsje bij, zodra de narigheid achter de rug is.'

'Intussen kan er nog van alles gebeuren', werp ik tegen. 'Wie geeft ons de garantie dat ik de eindstreep haal. Het is nog een wonder dat ik nooit ben opgepakt.'

'Elsje mag in geen geval enig kind blijven. Dat ben ik geweest, enig kind, en dat is heel erg. Als er thuis narigheid is, kunnen broertjes en zusjes steun bij elkaar zoeken, al is het maar om op hun vader en moeder te mopperen. Ik moest het altijd alleen opvangen...'

'Steun bij elkaar zoeken, zeg je. En knokken. Daar weet ik van mee te praten.'

'Dat heb je ook nodig als kind. Ik heb nooit leren vechten, en het gevolg is dat de mensen over je heen lopen.'

'En toch kunnen we beter wachten tot de oorlog afgelopen is. Word ik voor die tijd opgepakt, dan kun je later heus wel hertrouwen. Dan komen er wel weer kinderen bij. Jij hebt later toch ook een halfbroer gekregen?'

'Je mag zo niet spreken. Ik wil na jou nooit meer een andere man.'

We zwijgen nu, horen elkaars adem, het knorren van een maag, en denken aan de familie, de mijne, Beps moeder. Als ze terugkomen, moeten ze bij ons terecht kunnen, en ook als we er geen kind bij nemen, hebben we een groter huis nodig. Op het Henriëtte Ronnerplein staat een tweede bovenwoning leeg, met drie slaapkamers. Niemand wil nu verhuizen, en als we erop inschrijven is er een goeie kans. Een jaar geleden is op diezelfde trap de NSB'er gaan wonen, die het kindje verraden heeft. Na Dolle Dinsdag is hij met zijn gezin gevlucht, er is niemand op hun woning. De kans dat ze ooit weer onze burens worden is wel heel klein. En toch ben ik niet zo optimistisch als Bep, je kan nooit weten hoe ze die rotzakken later de hand weer boven het hoofd houden. Maar ik overwin mijn aarzeling, we moeten het erop wagen.

Het is niet meer dan drie minuten lopen, en al was het drie uur tippelen geweest, dan nog zouden we zelf de boel hebben moeten oversjouwen, want waar is een verhuisman te vinden? Wie neemt zelfs nog het risico, een houten handkar te verhuren? Na alle twintig stappen blijven we staan om uit te rusten, in de door de vrieskou dor-droge straten, bij de stronk van een omgezaagde boom, bij een hoop vuilnis, vastgevroren en witbesneeuwd. We blazen in onze verkleumde handen, en pakken de stoelen weer op, twee omgekeerd op elkaar, de zittingen apart. Die zullen we nooit wegdoen, al worden we honderd jaar, want ze behoren bij het ameublement dat Bep en ik van haar moeder en oom Henk hebben gekregen toen we gingen trouwen, in 1938. Een buurjongetje duwt het piepende kinderwagentje voort, gevuld met boeken. 'Die piep zal erin blijven zitten tot er weer olie is', zeg ik tegen Bep.

Ineens herinnert zij zich dat het kinderwagentje waarin zij door haar moeder werd voortgezeuld, ook altijd piepte, al was er toen wel olie.

Meeuwen vliegen krijsend over. Zij loeren naar een bijt in het ijs van de kade om de hoek, schijten op je hoofd als je niet oplet. Dat het zó koud moest worden. Net als de twee eerste oorlogswinters.

Nu krijgt iedereen de zenuwen ervan. Onze buurman bij voorbeeld heeft gisteren zonder enige aanleiding een lachbui gekregen, vijf minuten, een kwartier lang, en nog steeds kwam er geen eind aan. Iedereen stond te luisteren op de trap. Zijn vrouw wist er zich geen raad mee, heeft hem water in het gezicht gegooid en zelfs een tik op zijn wang gegeven zonder dat het hielp. Ze riep mij erbij en ik heb hem door elkaar geschud, heb tegen hem geschreeuwd, maar hij was niet tot bedaren te brengen. Hij zag zo paars, dat ik bang was dat hij zou stikken. Ten slotte heeft zijn vrouw de dokter erbij geroepen. 'Snap jij het nou?' vraag ik Bep, 'het zijn mensen die zich nergens mee bemoeien, geen illegaliteit, geen joodse familie, een vaste gemeentebe trekking en daarom geen Arbeitseinsatz, zo nu en dan een extra rooie kool, een broodbonnetje, en toch...'

Straks val ik met het dressoir van de trap, krijg ik het gevaarte op me, en ineens voel ik me vreselijk moe. Verhuizen in deze tijd, waar is het in hemelsnaam goed voor?

De buurman van één hoog, loodgieter van zijn vak, heeft in een kast van onze zolderkamer het plafond weggehakt, zodat je door het open gat naar de vliering kan klimmen voor het geval er huiszoeking mocht komen, maar het triplex-houten schijnplafond dat je daarna, op een balk gezeten, omhoog moet trekken om

het gat te dicht, past niet helemaal, en ik houd mijn hart vast.

Bep heeft aan alles gedacht. We mogen niet op het allerlaatste ogenblik onnodige risico's lopen, onderstreept ze steeds. Daarom brengt zij een pakje illegale kranten weg die voor mij zijn gebracht. Ze vindt het veel te gevaarlijk als ik ermee word betrapt. Ze schiet je na Dolle Dinsdag ter plaatse neer als er clandestien materiaal bij je wordt gevonden. Voor haar is dat risico veel minder groot. Op een vrouw wordt minder gelet. Nu komt ze weer thuis en vertelt dat bij iemand van de Luteraan-groep een pakje is geweigerd. Het kwam nu niet gelegen, en ze moest het de volgende dag maar brengen. Dat heeft ze verdomd. Ik kan haar wel een zoen geven als ze me dat vertelt. Ze heeft de kranten in zijn handen geduwd, en is weggehoid.

Bep is vanmorgen onmiddellijk na spertijd vertrokken op de fiets, om de wielen een smalle reep autoband gespannen. Als ze bij de boeren geluk heeft, komt ze vanavond nog thuis. Anders morgen. Dat is al eerder gebeurd. Toen heeft ze met Elsje op een stationnetje in een lege treincoupé geslapen.

Ik blaas mijn warme adem tegen de ijsbloemen op de ruiten, wrijf met mijn wijsvinger over de smeltplekken, duw mijn neus ertegenaan zoals kinderen dat doen tegen een winkelruit, en snak naar een sigaret. Ik heb al mijn zakken nagevoeld of ik nog een peukje, een beetje tabaksgruis kon vinden, ofschoon er absoluut niets meer in zit en de laatste sigaret, die naar de stof van kleren smaakte, lang geleden in rook is opgegaan. Zelfs de vochtige, zure Belgische shag waarvan je bijna moet kotsen, is onbetaalbaar geworden.

Gelukkig dat Elsje sliep toen Bep is vertrokken. Zo-

dra ze wakker wordt zal ik het noodkacheltje aansteken. Het hout van de schuilkelder op de Jozef Israelskade komt goed van pas. Eén plank ervan heeft Bep tenminste naar huis kunnen slepen, een tweede is door een smeris in beslag genomen, voor zichzelf natuurlijk, een proces-verbaal heeft hij niet opgemaakt. Hoeveel Duitse soldaten zouden er elke dag sneuvelen? Aan het Oostfront, en nu ook in het Westen. Dat kunnen ze nooit lang meer volhouden. Hoe zou het nu met vader zijn? Moeder hoopte hem in Polen terug te vinden. Zou het haar zijn gelukt? En Maurits? Zou het verschil uitmaken dat hij als strafgeval naar Westerbork is gestuurd?

‘Mam’, roept Elsje, ‘mama...’

Ik loop naar haar kamertje, maar ze is al uit bed geklommen, duwt me weg, zegt dat mama moet komen.

‘Mama komt straks thuis’, stel ik haar gerust.

Ze heeft koude handjes, voel ik, en ik houd ze onder mijn oksels. Ze is heel gedwee nu ik haar aankleed, een dekentje om haar heen speld, haar een boterhammetje geef van het rantsoen: vierhonderd gram per week, en zo klef dat het tussen je tanden blijft plakken. Een waterachtig stroopje erop, van suikerbieten getrokken. Ze vindt het lekker. Aardappelen zijn er niet meer, zelfs de Poolse niet, die zo groot zijn als een kinderhoofdje en naar stront stinken.

Als het maar warm te krijgen was in de huiskamer. Elsje heeft nooit last van de kou, kinderen wennen aan alles. Ik trek mijn overjas aan en hak de houtjes voor het noodkacheltje tot splinters. Wat ze al niet bedenken in deze tijd. Een dubbelwandig blikken kacheltje, in de vorm en grootte van een hoge hoed, zet je op de gewone kachel-zonder-deksel, zodat het op de schoorsteen wordt aangesloten, terwijl gaten in het blik de

zuurstof nog meer aanzuigen. Een versplinterd plankje is voldoende om een suikerbiet tot pulp te koken en de brij als beslag tot pannenkoeken om te bakken. Bloembollen zijn allang niet meer te krijgen, en het grapje dat je aan een scheet kon ruiken wat iemand had gegeten: narcissen, tulpen of hyacinten, is bijna vergeten.

Samen wandelen we langs het Sarphatipark, ook al van naam veranderd, en ik til, druk pratend, Elsje op mijn nek, zodat ze er geen erg in zal hebben, want stel je voor dat ze het park in zou hollen dat verboden is voor joden, weliswaar niet voor haar maar wel voor mij, en hoe kan ik haar dan pakken als ze wegloopt? Ik ben er trouwens aan gewend, haar op mijn nek te dragen sinds ik niet meer met de tram mag, die trouwens helemaal niet meer rijdt. Achter het hek liggen de vijvers er bevroren bij, zonder de eendjes die zij vroeger brood wilde geven, en ook dat probleem is opgelost. Terwijl ik 'lammetje, lammetje, lammetje, kom er eens over mijn dammetje' voor haar zing, vraag ik me af wat voor invloed al die geheimzinnigheid, al die spanningen op zo'n kleine meid moeten hebben. Haar ene grootmoeder, Beps moeder, heeft ze alleen maar gekend als ze haastig een half uurtje, een uurtje uit haar onderduikadres bij ons kwam, en nu zit zij in een concentratiekamp. Haar man is gefusilleerd. Opa, mijn vader, is vertrokken naar een werkkamp, en we hebben Elsje wat wijs moeten maken. Mijn moeder is weggehaald toen Elsje sliep, en de volgende dag vroeg ze naar haar. Mijn broer Maurits, waar was haar oom ineens gebleven? Een vriend heeft een foto van haar op haar klompjes in de zandbak genomen. Bep heeft het, rondgeknipt en geplakt onder de deksel van een jampotje, in een pakje naar Elsjes grootmoeder in Ravensbrück

gestuurd. Dat is alweer lang geleden, vóór de hongerwinter. De kleine meid moest eens weten hoezeer we, ook om haar, juist om haar, de moed niet opgeven.

Zouden er baby's zijn die de moed opgeven? Het zoontje van onze vrienden is zonder enige duidelijke aanleiding gestorven. De man werkt voor de Arbeits-einsatz in Duitsland, en weet van niets. Ik ben naar de vrouw toegegaan om het kindje nog één keer te zien. Bep durfde niet mee te gaan. Zij is weer zwanger, en zo'n beeld blijft je altijd bij, zegt ze. Een dood kindje: een wassen pop, meer niet. Je huivert om wat de dode je aandoet door er niet meer te zijn. Ik ben meegegaan naar de Oosterbegraafplaats naar het grafje van de kleine. Doden worden er op een handkar aangevoerd, in lakens gewikkeld, in karton, wat doet het ertoe? De moeder was verstard, zag wasbleek als haar verdwenen kindje dat alleen in de herinnering zal voortbestaan. Toen snikte zij het uit. En thuis paste Bep op haar dochtertje dat godzijdank nog leeft, en gezond is.

Hongerwinter. Een woord. Een man die zwaait alsof hij dronken is, en heel voorzichtig tegen een muur gaat zitten, met een verontschuldiging, verlegen lachje omdat hij de kracht niet meer heeft om weer op te staan.

De wang van Elsje kleeft tegen de mijne. Samen zijn we op de divan in slaap gevallen. Voorzichtig sta ik op, loop naar het raam. Bep had allang thuis kunnen zijn. Ik wacht zonder iets om handen te hebben, angstig omdat zij zo lang weg blijft, schuldbewust omdat je je zwangere vrouw toch geen voedseltocht in de vrieskou kan laten ondernemen. Vóór de oorlog fietsten meisjes in wanhoop over hobbelige keien om een miskraam te krijgen. Waarom ben ik zelf niet gegaan? Als jood mag

je niet fietsen, je mag de stad niet uit, maar ik heb toch zeker een vals persoonsbewijs, dat ik voor onze illegale groep ook wel eens gebruik. Nol Dubosq staat erop, een gekke naam, van een Franse leraar, heel vroeger. Zoiets verzin je niet, zullen ze wellicht denken, hoop je. Ze kunnen je oppakken en wegsturen, naar de Arbeits-einsatz in Duitsland, als ze geloven dat je het echt bent. Lang geleden, vóór de spoorwegstaking. Nu is er helemaal niets meer: geen eten, geen Arbeitseinsatz.

Heeft de zelfgemaakte bel gerinkeld? Ik ruk het gangraampje open, kijk naar beneden, zie Bep staan. Met grote sprongen vlieg ik de trap af, open de deur. Bep valt tegen mij aan, verstijfd van de kou en van vermoeidheid. Geen stap kan ze meer verzetten.

‘Kan ik helpen, buurman?’ wordt er geroepen.

Ik neem, gebukt, Bep over mijn rug, de beneden-buur neemt haar bij de benen. Samen dragen we haar naar boven, leggen haar op de divan in de huiskamer, terwijl Elsie naast haar kruipt. Dan hol ik naar beneden voor de fiets. Volle fietstassen, aardappelen zitten erin, en bruine bonen.

Ik aai Bep over haar hoofd, ren weer weg, naar de keuken om de nog warme suikerbieten-pannekoekjes uit de hooikist te halen, maar als ik haar er een wil geven kan zij haar handen niet verroeren, en ik voer haar een koekje, hapje voor hapje. Zij begint te huilen en snikt verwijtend: ‘Waarom kwam je niet meteen naar beneden toen ik aanbelde? Eerst keek je door het raam, en ik was al zo ontzettend moe. Bij het wegzetten van mijn fiets reed ik met het wiel nog over mijn voet ook. Dat was te veel. Ik sloeg voorover, tegen de deurstijl. Ik kon mijn handen niet meer verroeren, die waren door het trillen van het stuur helemaal stijf geworden.’

‘Godverdomme’, antwoord ik, ‘dit gebeurt nooit meer. Als er nog eens gegaan moet worden, doe ik het, zonder ster en met mijn valse persoonsbewijs.’

DE LAATSTE LOODJES

In Italië hebben partizanen Mussolini opgehangen aan een lantaarnpaal. En zo kent de geschiedenis toch rechtvaardigheid, al duurt het vaak te lang. De Sovjet-troepen staan op het punt Berlijn in te nemen. Hitler is nu aan de beurt van het wereldtoneel te verdwijnen. De oorlog is aan zijn laatste weken begonnen. Maar met voedsel kunnen we daar niet meer op wachten. Sinds enige dagen is in Amsterdam de voedselvoorziening geheel stopgezet. En ik besluit, of Bep het nu goedvindt of niet, zelf op de fiets naar de boeren te gaan om wat bij elkaar te schooien.

Ik ga mijn licht eens opsteken bij oude vrienden in Tuindorp Nieuwendam, aan de grens van de polders. Met de vrouw ben ik nog samen op het Jodenschooltje aan de Laanweg geweest. Zij en haar man zijn verbaasd als ik bij ze op het raam klop, en binnenstap zonder jodenster, en met een vals persoonsbewijs. Ik vertel ze van een van de laatste brieven van vader uit Westerbork, waarin hij schrijft dat hij Jacob Glas, de vader van mijn vriendin, in het kamp heeft ontmoet, en daar blij om is. Ze zijn heel oude vrienden, hebben samen als jonge kerels nog in Londen gewerkt.

‘Mijn vader wou emigreren naar Amerika’, vertelt ze nu. Hij is toen door mijn grootvader tegengehouden. ‘Je kan me als enige zoon niet in de steek laten’, zei hij, ‘wie zal er straks kaddisj voor me zeggen als ik doodga?’

De vrouw zwijgt. Wie zal voor haar vader, ergens in Polen, kaddisj zeggen als hij niet meer terugkomt?

In de wei graast een kalf. Het rukt aan een touw, waarmee het aan een boom is vastgebonden, wil zich met scheve sprongen bevrijden, en legt zich kauwend in het door de voorjaarszon opgekleurde gras, terwijl ik sentimenteel naar het stomme dier kijk. De velgen van mijn fietswielen knarsen over de grindweg in de polder.

Als er maar een boer te vinden is die voedsel wil ruilen tegen het pak lucifers dat ik bij me heb, een pak lucifers, niet meer en niet minder. We hebben het al die jaren bewaard, onder in de linnenkast waar Beps moeder het had opgeslagen met een handjevol levensmiddelen, om er zo nu en dan in te komen neuzen, er iets uit weg te halen om het te gebruiken op hun onderduikadres. Zij komt toch niet terug voordat de oorlog is afgelopen, en natuurlijk zal ze het goedvinden dat wij er nu iets mee doen.

Hoe joods zou ik eruitzien als ik word aangehouden?

Zoekend naar de deur, soms voor, soms achter, klop ik aan het raam van een boerderij om het opnieuw te proberen. Hoeveel keer nog? Ze kijken niet eens naar je. Weer schud ik aan de klink van een keuken-deur. Waar blijft die boer nou? Bep wou eerst per se zelf gaan, maar ze kan me wat. Ze heeft al zoveel voor mij gedaan. En het is absoluut nodig dat er weer iets in huis komt. Vooral nu Bep zwanger is; ze wilde niet langer wachten. Als ik de oorlog niet mocht overleven, wilde ze nog een kind van me. Vrouwen zijn gek om zo van een man te houden. Ze moest eens weten hoe vaak ik wel eens op een andere vrouw gesjanst heb. Maar ja, ze heeft alles voor me over, en ik kan me het leven zonder Bep niet meer indenken. Dokter Van Bomas heeft ook gezegd: Als er twee mensen bij elkaar horen, zijn jullie het wel.

Geen ster op mijn jasje. Het geeft al een gevoel van bevrijding, de stad uit zonder dat gore lapje op mijn borst. Vader had toen wel gelijk, dat hij zich in het begin niet wilde melden, want ze hebben ons nu allemaal te pakken gekregen. Maar wie wist het toen? Ik deed het alleen maar in mijn broek dat ze ons zouden bestraffen, dat ze alles zouden uitzoeken. Daar hebben ze de tijd niet voor gehad, anders hadden ze mij allang te grazen genomen. Voor vader heb ik het toch goed willen maken, door naar de Joodse Raad te gaan en voor hem een stempel te vragen. Wat erg dat hij daar geen gebruik van heeft gemaakt, al was het ook maar tijdelijk geweest. Altijd doe ik alles verkeerd. Soms denk ik dat mijn leven van stommiteiten aan elkaar hangt. Toen met moeder ook, met dat ziekenstempel. Ik moest toen wel zo handelen, anders waren we er geen van allen meer geweest. Als ze in godsnaam maar uit Polen terugkomt. Anders zou het me mijn hele leven bijblijven. Dan had ik beter niet geboren kunnen worden, dan dat me zoiets moest overkomen. En Maurits, was hij toch maar naar oom Andries in Amerika gegaan, toen hij die kans kreeg. Wat heeft hem bezield om hier te blijven? Hij wou vader natuurlijk niet in de steek laten. Als ze terugkomen zal ik alles doen om ze te helpen.

De boer kijkt mij van diep onder zijn stoppelige wenkbrauwen aan, en ik kijk terug, zoals wij als kinderen deden, net zolang tot een van de twee de ogen neersloeg en ik het nooit opgaf, anders beweerden ze dat je een slecht geweten had. Een slecht geweten? Heb ik een slecht geweten?

‘U móet me helpen’, zeg ik tegen de boer, ‘ik kan niet nog verder van huis. Dan moet ik onderweg blijven slapen, en dat is veel te gevaarlijk voor me, ik ben een jood

en moet proberen weer heelhuids bij mijn vrouw en dochtertje te komen. Ik heb een pak lucifers voor u, en u moet me ervoor teruggeven wat het u waard is.'

De man schopt zijn klompen uit, loopt op zijn sokken naar de keuken, blijft zachtjes praten met zijn vrouw. Dan roept hij me binnen.

'Ik zal u er een halve kaas voor geven', zegt hij, 'een fles melk, en mijn vrouw zal wat groenten in uw fietstas stoppen.'

Een vliegtuig scheert laag over zonder dat erop wordt geschoten, en dropt levensmiddelen op een weiland in de verte. Het lijkt alsof er niemand is om het op te rapen, en als het wèl gebeurt, wanneer zal het worden verdeeld, en hoeveel zullen we ervan krijgen? Bep zal vast niet geloven wat die boer allemaal voor de lucifers heeft gegeven. Het is een groot geluk, dat ze kort geleden bloedplasma heeft gekregen. Van dokter Van Bomas, die plotseling bij ons langskwam om het te brengen. Het was gepikt van de Wehrmacht door het doktersverzet, waar hij deel van uitmaakt. Eerst mocht ik geen illegaal werk meer doen. En toen zat hij zelf bij het illegale werk. Bloedplasma, het stinkt naar vis, maar het verandert in eiwit zodra je het bakt.

Nog twintig kilometer, dan ben ik weer in Amsterdam. Met vlug fietsen kan ik over twee uur thuis zijn. Als er maar geen Duitse soldaten bij de IJ-pont staan. Die moeten leven van wat ze in beslag nemen, sinds ze aan alle kanten zijn ingesloten. Als er gecontroleerd wordt, kun je het in de verte ongetwijfeld zien. Dan zal ik me omdraaien en met de Valkenwegpont oversteken, en anders fiets ik terug naar Nieuwendam.

Ik jaag op mijn rammelende fiets door de Van der Pekstraat, langs het Tolhuis. 'We gaan naar 't Tolhuis,

meid, daar vind je aardigheid', zong vader vroeger. Hoe zou het met vader zijn? De oorlog kan niet lang meer duren. Hij slaat er zich wel doorheen. Zijn hele leven heeft hij moeten sappelen.

De klep van de Tolhuispont ligt nog op de IJ-kade gespreid.

Daar staat een soldaat, die de andere kant opkijkt. Als ik voortmaak ziet hij me misschien niet. Dan draait hij zich plotseling om, grijpt mijn fiets van achteren beet.

'Ausweis', vraagt hij nors. Het is een gewone soldaat, van een jaar of vijfenveertig, en niet een Grüne of een SS'er. Wat moet hij met mijn persoonsbewijs? Ik haal mijn valse kaart uit mijn binnenzak, houd hem die voor. 'Schon gut', zegt hij nonchalant, terwijl hij me even opneemt.

'Und was hast du...' Hij wijst naar mijn fietstassen.

'Ein bißchen Gemüse.'

Hij doet de kleppen open, en tast in de groente.

'Und was ist das?' Hij haalt licht fronsend het halve kaasje naar boven.

Alles voor niets geweest, die hele tocht, en ik mag van geluk spreken als hij me niet meeneemt. Ik kan hem een duw geven, en dan weg... op de fiets. Waarheen? Door die lange Tolhuisweg, en hij me een kogel achternajagen? Ik kan in het IJ springen, en wat dan? Naar de overkant zwemmen, met mijn kleren aan? De fiets achterlaten, die nog van Beps moeder is? En met een drol thuiskomen, als je ooit nog thuiskomt...

'Ich hab eine schwangere Frau', roep ik wanhopig.

'Ich hab auch mal eine schwangere Frau gehabt', antwoordt de soldaat bitter. Hij geeft een trap tegen mijn achterwiel, ten teken dat ik door kan gaan.

Bep ziet met eigen ogen wat ik voor de lucifers heb

gekregen. Onmogelijk. Een halve kaas, wie heeft er nu nog kaas? 'Dat is mijn handelsbloed', grap ik, 'heb ik van mijn grootvader uit Arnhem, die als marskramer over de Veluwe zwierf.'

Dan vertel ik Bep van de Duitse soldaat aan de Tolhuispont, die me heeft doorgelaten.

'Jij', zegt ze, 'jij hebt een B op je persoonsbewijs: De B van Bemazzel.'

KADDISJ VAN EEN ONGELOVIGE

Je loopt en je hoopt en je staat in de rij,
Vertwijfelde zoeker naar naasten en vrienden,
Er hangt weer een lijst waar je namen kan vinden,
Is vader, is moeder, staat Maurits erbij?

Je loopt en je hoopt en mijdt schichtig de krant
Die verhaalt van het lot, dat de joden moest treffen,
Je vlucht voor wie meeleeft, kan iemand beseffen
Hoe 't simpelste woord een illusie verbant?

Je hoopt als je loopt en een wijle vergeet
Dat je altijd een eenzame zoeker zal blijven,
Wat heeft het voor zin zoveel brieven te schrijven
Naar kille bureaus, wier antwoord je weet?

Je hoopt en je loopt als een rust'loze rond,
't Is immers vergeefs, je wilt het niet weten,
Ze werden voorgoed uit je midden gereten,
Te hard is de waarheid, die schrijnt als een wond...

Je loopt zonder hoop, bezeten door wrok,
De dagen vergaan en versmelten tot weken,
Wie kan mijn vergaste moedertje wreken?
Mijn broer, nog een jongen, die lachend vertrok?

En vader, vroeg grijs van gezorg en gezwoeg,
Die wegging als eerste, en kans kreeg te vluchten,
Maar schreef: 'Nee, ik ga, daar ik anders zou duchten
Dat het nazi-crapuul zich aan jullie misdroeg.'

Je loopt en je loopt wijl niets je meer deert,
De lastige tranen, die je masker bedreigen,
Bij 't weerzien van enk'len, die de Dood niet kon
krijgen,
Ontspruiten uit afgunst, die je blijdschap verteert.

Je loopt en je hoopt, met je smart en je haat,
Jij dwaas, die niet naliét van liefde te dromen,
't Is alles voorbij, ook je droom werd ontnomen,
Wat blijft is het leed, onze eeuwige maat...

INHOUD

Psychoanalyse	7
Barend Luteraan	15
Aanmeldingsplicht	18
Februaristaking	20
Onbetrouwbaar	25
Werkverschaffing	29
Diever	36
Gekkenhuis	42
Henk Sneevliet	46
Harry	52
De B van Bemazzel	56
Afscheid van vader	62
Dokter Van Bomas	67
Moeder	70
Maurits	78
Bericht uit Westerbork	82
Illegaliteit	84
Valsheid in geschrifte	89
Liquidatie	91
Rinus	96
Sterilisatie	101
Sjeffie	105
PIGOL	110
Werkloos	115
Schiphol	119
Bosplankwartet	124
Luchtalarm	127
Hongerwinter	133
De laatste loodjes	143
Kaddisj van een ongelovige	149